
BIBΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

La paléographie grecque et byzantine. Paris 21-25 octobre 1974. Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, N° 559. Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. Paris 1977. 4o, σσ. 587.

Ἐκ τῶν 21 ὡς τῶν 25 Ὀκτωβρίου 1974 πραγματοποιήθηκε στὸ Παρίσι, στὰ πλαίσια τῶν διεθνῶν συνεδρίων τοῦ Ἐθνικοῦ Κέντρου Ἐπιστημονικῆς Ἑρευνας (=C.N.R.S.), τὸ πρῶτο διεθνὲς Συμπόσιο γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ βυζαντινὴ Παλαιογραφία (Premier Colloque international sur la paléographie grecque et byzantine) ¹.

Τὸ δημοσίευμα ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ εἶναι τὰ *Πρακτικά* τοῦ Συμποσίου. Ὅπως τονίζεται στὸν πρόλογο τῶν *Πρακτικῶν* (σ. 7) καὶ ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὰ τελικὰ συμπεράσματα (σ. 563), ἡ ἀνάγκη νὰ γίνῃ τὸ Συμπόσιο προέκυψε ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι στὶς τελευταῖες δεκαετίες αὐξήθηκαν οἱ σχετικῆς μὲ τὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία ἐργασίες, σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες μάλιστα ἔχουν ἐφαρμοστεῖ καὶ νέες μέθοδοι ἔρευνας καὶ ἀνάλυσης. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τοῦ 14ου Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Βουκουρέστι, Σεπτέμβριος 1971), ὕστερα ἀπὸ μιὰ ἀνεπίσημη συνάντηση εἴκοσι ἑνὸς εἰδικῶν ἀπὸ δώδεκα χῶρες, ἐκφράστηκε ἡ εὐχὴ νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ διεθνὴς συνάντηση παλαιογράφων, κωδικολόγων, καταλογογράφων καὶ διπλωματιστῶν μὲ κύριο σκοπὸ τὴν ἀλληλοενημέρωσίν τους γιὰ τὶς ἐργασίες ποὺ ἐπιτελοῦνται, τὸν προγραμματισμὸ ὧσων ἀπαιτοῦν συνεργασία καὶ συλλογικὴ προσπάθεια καὶ τὴν ἐνοποίηση τῆς ὁρολογίας ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία. Ἡ εὐχὴ αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ἀρκετὰ σύντομα καὶ μὲ μεγάλη ἐπιτυχία καὶ ἤδη ἔχουμε μπροστὰ μας τὰ *Πρακτικά* τοῦ Συμποσίου.

Τὰ *Πρακτικά* περιέχουν τὰ κείμενα τῶν ἐκθέσεων (rapports), ποὺ εἶναι ἢ ἀπολογισμοὶ γιὰ βασικὰ προβλήματα ἢ περιγραφὴ τῆς σημερινῆς τοῦ θέσης· τὰ κείμενα τῶν ἀνακοινώσεων, ποὺ ἀναφέρονται σὲ θέματα πῶς εἰδικὰ καὶ περιορισμένα· τὶς συζητήσεις, κάποτε ὑπερβολικὰ πλούσιες καὶ ἐνδιαφέρουσες, ποὺ προκάλεσαν οἱ ἐκθέσεις ἢ οἱ ἀνακοινώσεις· καὶ τὶς συζητήσεις «στρογγυλῆς τραπέζης».

Ἡ εὐρύτητα τῶν θεμάτων ποὺ συζητήθηκαν καὶ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν εἰδικῶν ποὺ συμμετεῖχαν ἐνεργῶς στὸ Συμπόσιο ²—κάποτε μάλιστα μὲ περισ-

1. Βλ. Α. Πολίτη, *Ἑλληνικά* 27 (1974) 222-223· Paul Canart, *Scriptorium* 29 (1975) 167-175· J. Mossay, *Byzantion* 44 (1974 / 1975) 502-513.

2. Πῆραν μέρος ὅλοι σχεδὸν οἱ γνωστοὶ ἐπιστήμονες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἑλληνικὴ

σότερες από μία εκθέσεις ή ανακοινώσεις—δὲν ἐπιτρέπουν μιὰ βιβλιοκρισία τῶν *Πρακτικῶν* σὰ νὰ ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα βιβλίο συνηθισμένης μορφῆς. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ περιοριστοῦμε σὲ μιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ περιεχομένου τῶν εκθέσεων καὶ τῶν ανακοινώσεων, ἀκολουθώντας τὴ διάταξη τῶν *Πρακτικῶν*, ὅπου οἱ εκθέσεις καὶ οἱ ανακοινώσεις δημοσιεύονται ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου, ἀλλὰ καταταγμένες μεθοδικά, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ περιοχὴ στὴν ὁποία ἀνήκουν (Κωδικολογία, Παλαιογραφία, Διπλωματική).

Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὴν κατάταξη τῶν *Πρακτικῶν* πρώτη δημοσιεύεται ἡ ἐκθεση τοῦ Julien Leroy, ποὺ εἶχε ὡς θέμα τὴν κωδικολογικὴ περιγραφή τῶν ἑλληνικῶν περγαμηνῶν χειρογράφων (σσ. 27-44). Ὑστερα ἀπὸ πολὺχρονη ἔρευνα πάνω σὲ 2.500 περίπου περγαμηνὰ χειρόγραφα προγενέστερα ἀπὸ τὸν 13. αἰ. ὁ Leroy καθορίζει τὰ συστήματα καὶ τοὺς τύπους χαρακώσεως¹ τῶν ἑλληνικῶν περγαμηνῶν χειρογράφων καὶ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ περιγράφονται· ἀκόμη ὑποδηλώνει τὴ σημασία ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ μελέτη καὶ ἡ περιγραφή τῶν χαρακώσεων ὄχι μόνο γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ τύπου προέλευσης ἑνὸς χειρογράφου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου ἑνὸς συγγράφου, γιὰ τὸν καταρτισμὸ τοῦ στέμματος τῶν χειρογράφων του κτλ.

Ἡ ἐκθεση αὐτὴ εἶναι ἴσως ἡ ἐργασία ποὺ ἔδωσε τοὺς περισσότερους ἐρεθισμοὺς γιὰ συζήτηση (βλ. τίς πολυάριθμες παρεμβάσεις στὶς σσ. 41-44 καὶ τὴν ἐκτενὴ συζήτηση στὶς σσ. 546-552).

Ἀκολουθεῖ ἡ ανακοίνωση γιὰ τὸ χαρτὶ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς προέλευσης (σσ. 45-54)· στὸ Συμπόσιο τὴν παρουσίασε ὁ καθηγητὴς Jean Irigoien, τοῦ ὁποίου εἶναι γνωστὸς οἱ προηγούμενες ἔρευνες γιὰ νὰ καθορίσει ἀντικειμενικὰ κριτήρια γιὰ τὴ διάκριση τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ χαρτιοῦ· τὸ περιεχόμενον ὁμῶς τῆς ανακοίνωσης εἶναι ἀποτέλεσμα συνεργασίας πολλῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων καὶ προϋποθέτει καὶ ἐργαστηριακὴ ἔρευνα. Βασικὴ ἐπιδίωξη εἶναι νὰ βρεθοῦν ἐπιστημονικὰ τῶρα τιὰ κριτήρια γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν εἰδῶν τοῦ χαρτιοῦ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, μὲ τὴ χρῆση σύγχρονων τεχνικῶν μέσων ποὺ χρησιμοποιοῦνται σήμερα στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες (λ.χ. χρῆση ραδιογραφίας, ἠλεκτρονικῆς μικροσκοπίας, ἀκτινοβολίας μὲ νετρόνιο, κτλ.).

Ἀπὸ τὴν ἴδια προσπάθεια, δηλαδὴ τὴν ἐπιθυμία νὰ μεταφερθοῦν οἱ τεχνικὲς τῶν ἐργαστηρίων στὴ μελέτη τῶν χειρογράφων, προέρχεται καὶ ἡ ἐπόμενη ανακοίνωση, τῆς Monique de Pas (σσ. 55-60). Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ἡ ἔρευνα προσπαθεῖ μὲ ἀναλύσεις κάτω ἀπὸ τὸ μικροσκόπιο νὰ ἀνακαλύψει τὰ συστατικὰ ποὺ εἶχαν οἱ μαῦρες μελάνες τὴν ὥρα ποὺ χρησιμοποιήθηκαν καὶ τὴ σύνθεση ποὺ ἔχουν σήμερα, γιὰ νὰ βοηθήσει στὸν προσδιορισμὸ τοῦ

Παλαιογραφία, τὴν Κωδικολογία καὶ τὴ βυζαντινὴ Διπλωματικὴ, καθὼς καὶ μερικοὶ φιλόλογοι καὶ ἱστορικοί. Ὁ κατάλογός τους προτάσσεται στὶς σσ. 9-15 τῶν *Πρακτικῶν*.

1. Τὰ συστήματα χαρακώσεως καθορίζονται ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὰ δίφυλλα ἔμπαιναν κάτω ἀπὸ τὸ ὄργανο ποὺ τὰ χαρακῶνε καὶ ἀπὸ τὴ θέση ποὺ ἔχουν στὴ σημερινὴ σύσταση τοῦ τετραδίου τὰ βαθουλώματα ἢ τὰ ἐξογκώματα τῶν φύλλων, ἐνῶ οἱ τύποι χαρακώσεως ἀπὸ τὸ σχέδιο ποὺ διαμορφώνουν οἱ χαραγμένες γραμμὲς στὸ recto κάθε φύλλου.

τόπου γραφής τῶν χειρογράφων· ἀκόμη νὰ λύσει τὸ πρόβλημα πῶς ἔχουν καταστραφεῖ μερικὰ χειρόγραφα ἀπὸ μελάνες καυστικές ἢ διαβρωτικές.

Στὴν ἐπόμενη κωδικολογικὴ ἐργασία (σσ. 61-81) ὁ Jean-Marie Olivier προσπαθεῖ νὰ ἀντλήσει πληροφορίες γιὰ τὰ στάδια τῆς κατασκευῆς ἐνὸς χειρογράφου (ὅπως μοίρασμα τῆς δουλειᾶς ἀνάμεσα σὲ περισσότερους γραφεῖς, προετοιμασία καὶ γραφὴ τῶν τετραδίων, κτλ.) ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς «ἐκφόρτωσης» (décharge) μελάνης πού βρίσκεται σὲ πολλὰ φύλλα τοῦ Par. gr. 1604 (11. αἰ.). Ἡ βασικὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι τὸ κείμενο ἢ οἱ λέξεις πού διαβάζουμε σήμερα σ' ἓνα φύλλο «δέκτη» δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ κείμενο τῆς ἀπέναντι σελίδας, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐκφορτωμένη μελάνη ἐνὸς φύλλου «δότη», πού βρίσκεται σὲ ἄλλη θέση τοῦ τετραδίου, πράγμα πού προδίδει καὶ τὴ σύσταση τοῦ τετραδίου, τὸν τρόπο ἀντιγραφῆς, κτλ.

Στὴν τελευταία κωδικολογικὴ ἀνακοίνωση (σσ. 83-91) ὁ Βασίλης Ἀτσάλος ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διαπίστωση πῶς λείπει μιὰ τεχνικὴ ὁρολογία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία ἐξετάζει τὴ βυζαντινὴ ὁρολογία σὲ σχέση μὲ τὴ σημερινὴ παλαιογραφικὴ καὶ κωδικολογικὴ περιγραφὴ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων. Τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρευνας εἶναι τὰ ἀκόλουθα: α) μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τεχνικούς ὅρους ἔχει ἤδη περάσει στις περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γλωσσες εἴτε ἀπευθεῖας ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ γλώσσα εἴτε μέσω τῆς λατινικῆς, ἰδιαίτερα τῆς μεσαιωνικῆς· β) μερικοὶ ὅροι, ἰδιαίτερα αὐτοὶ πού ἀναφέρονται στὴ γραφὴ, εἶναι τόσο σκοτεινοὶ ἢ ἀκατάλληλοι πού δὲν μποροῦν πιά νὰ ξαναχρησιμοποιηθοῦν· γ) λίγοι εἶναι οἱ ὅροι πού προσφέρονται γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν καὶ νὰ καλύψουν ἓνα μέρος τοῦ κενοῦ.

*

Πρῶτὴ ἀπὸ τὶς παλαιογραφικὲς ἐργασίες εἶναι ἡ ἐκθεση τοῦ Guglielmo Cavallo, στις ἀξιόλογες ἐρευνες τοῦ ὁποίου γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μεγαλογράμματὴ γραφὴ ἀναφέρονταν οἱ σύνεδροι σ' ὀλόκληρὴ τὴ διάρκεια τοῦ Συμποσίου (βλ. καὶ Tables Rondes, σσ. 552-555). Εἰδικότερα στὴν ἐκθεσὴ του αὐτῆ (σσ. 95-137) ὁ Cavallo μελετᾷ τὴ χρῆση καὶ τὴ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς μεγαλογράμματὴς γραφῆς ἀνάμεσα στὸν 8. καὶ 11. αἰ. Τὸ κύριο συμπέρασμα του εἶναι ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 7. αἰ. ἡ ἑλληνικὴ μεγαλογράμματὴ τῶν βιβλίων χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικὰ γιὰ κείμενα θρησκευτικά. Μόλις δεῖ κανεὶς χειρόγραφα γραμμένα στὴ μεγαλογράμματὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, πρὶν ἀκόμη τὰ διαβάσει, μπορεῖ νὰ εἶναι βέβαιος πῶς πρόκειται γιὰ κάποιο κείμενο βιβλικό, πατερικὸ ἢ λειτουργικό· ὅπωςδήποτε ὄχι τῆς «θύραθεν» παιδείας. Στὴν ἐργασία του αὐτῆ ὁ Cavallo μελετᾷ καὶ τὴ δομὴ τῶν διάφορων «τυποποιημένων» εἰδῶν (scritture canonizzate)¹ τῆς μεγαλογράμματὴς γραφῆς πού ἐπιβιώνουν στὸ διάστημα αὐτὸ καὶ προσπαθεῖ νὰ προσδιορίσει καὶ τὸν τόπο, στὸν ὁποῖο ἀπλώνεται ἡ χρῆση τοῦ κάθε εἶδους.

Ἡ Enrica Follieri στὴν ἐκθεσὴ της (σσ. 139-165) γιὰ τὴ μικρογράμ-

1. Πρβ. καὶ E. Mioni, *Introduzione alla paleografia greca*, Padova 1973, σ. 46 (ἑλληνικὴ μετάφραση Μ. Παναγιωτάκη, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1977, σ. 61).

ματη ελληνική γραφή τῶν βιβλίων κατὰ τὸν 9. καὶ 10. αἰ. καταλήγει στὰ παρακάτω συμπεράσματα. Μποροῦμε νὰ διακρίνουμε γιὰ τὸν 9. καὶ 10. αἰ. δύο φάσεις: Στὴν πρώτη (9. αἰ. ὡς 915 περίπου) ἀνήκουν ἡ μικρογράμματα ἀρχαία στρογγυλή, ἡ μικρογράμματα ἀρχαία ἐπιμηκυμένη, ἡ μικρογράμματα τοῦ τύπου τοῦ Ἀναστασίου (τοῦ βιβλιογράφου τοῦ Pag. Gr. 1470), ἡ μικρογράμματα τῆς φιλοσοφικῆς συλλογῆς¹, ἡ μικρογράμματα με τάση ἐπισεσυρμένη καὶ ἡ μικρογράμματα τετράγωνη. Στὴ δεύτερη φάση (10. αἰ.) ἀναπτύσσονται μικρογράμματα γραφῆς ἐπιτηθευμένες καὶ καλλιγραφίες γιὰ πολυτελεῆ χφφ, σημαντικότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ μικρογράμματα σγουρή (bouclée ἢ bouletée)² καὶ ἡ μικρογράμματα μαργαριταρένια (Perlschrift)³. Τὴν ἴδια ὅμως ἐποχὴ ἐμφανίζονται γραφῆς γρήγορες καὶ πλούσιες σὲ βραχυγραφίες, κάθετες (τοῦ τύπου τοῦ Βαάνη) ἢ ἐπικλινεῖς (τοῦ τύπου τοῦ Ἐφραίμ). Στὰ κατωιταλικά χφφ, ἀνάμεσα σὲ γραφῆς μὴ τυποποιημένες, δύο εἶναι αὐτὲς ποὺ ξεχωρίζουν εὐδιάκριτα: ἡ μικρογράμματα τῆς σχολῆς τοῦ Νείλου καὶ ἡ μικρογράμματα τοῦ ἄσου πίκας.

Στὴν ἐπόμενη σύντομη ἀνακοίνωση (σσ. 167-173) ὁ Alain Blanchard ἀναζητεῖ τοὺς «μακρινούς προγόνους» (origines lointaines) τῆς μικρογράμματος, ἡ ὁποία, ὅπως ὄλοι σήμερα δεχόμεστε, προέρχεται ἀπὸ τὴ μακροχρόνια ἐξέλιξη τῆς ἐλληνικῆς ἐπισεσυρμένης. Γιὰ τὴ διαμόρφωση ὅμως τῆς μικρογράμματος ὁ ἐρευνητὴς ἀποδίδει μεγάλη σημασία στὴν ἐπίδραση τῆς λατινικῆς γραφῆς καὶ σὲ σημεῖα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ εἶχε κανεὶς σήμερα σοβαρὲς ἀντιρρήσεις, ὅπως π.χ. τὸ νὰ δεχοῦμε πῶς τὸ σύστημα τῶν τεσσάρων γραμμῶν πέρασε στὴν ἐλληνικὴ γραφή ἀπὸ ἐπίδραση τῆς λατινικῆς γραφῆς. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀρνιόμαστε τὴ δυναμικότητα τῆς ἴδιας τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς.

Ὁ Cyril Mango στὴν ἀνακοίνωσή του (σσ. 175-180) ξαναεξετάζει τὰ ὡς σήμερα γνωστὰ δεδομένα γιὰ τὸν τοπικὸ καὶ χρονικὸ προσδιορισμὸ τῆς προέλευσης τῆς ἐλληνικῆς μικρογράμματος γραφῆς, γιὰ νὰ διαπιστώσει πῶς κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες δὲν προέκυψαν νέα στοιχεῖα ποὺ νὰ ἀλλάζουν τὶς γνωστὲς θέσεις.

Ὁ François-Joseph Leroy, ὕστερα ἀπὸ κωδικολογικὴ καὶ παλαιογραφικὴ μελέτη, ἀποδίδει (σσ. 181-190) τὸν Pag. gr. 494 στὸ Νικόλαο Στουδίτη, τὸ γνωστὸ βιβλιογράφου τοῦ ἀρχαιότερου χρονολογημένου χφ σὲ μικρογράμματα γραφή. Ἔτσι γνωρίζουμε ἕνα ἀκόμη σπουδατικὸ χφ, γραμμμένο γύρω στὰ 860.

Ἀνάμεσα στὶς γραφῆς τοῦ 10. αἰ. ὁ Jean Irigoin (σσ. 191-199) ξεχωρίζει ἄλλη μιὰ γιὰ τὴ συχνότητα καὶ κανονικότητά της: τὴν ἀναγνωρίζει σὲ πενήντα περίπου χφφ θρησκευτικοῦ, κάποτε καὶ κλασικοῦ περιεχομένου, στὰ χρονικά ὅρια 924-985 στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ὀνομάζει ἄλλοτε bouclée

1. Ἔτσι ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται μιὰ ομάδα ἀπὸ πολυάριθμα χφφ τοῦ 9. καὶ 10. αἰ. ποὺ περιέχουν φιλοσοφικά κείμενα. Βλ. τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 145 τῶν Πρακτικῶν.

2. Mioni-Παναγιωτάκη, ὁ.π., σ. 152.

3. Μαργαριτόπλεκτη, κατὰ τὸ συνάδελφο Παναγιωτάκη, ὁ.π. σ. 90 καὶ εὑρετήριο σ. 193. Μήπως ὅμως τότε προτιμότερο νὰ ποῦμε «μαργαριταρόπλεκτη»;

(=σγουρή)¹ και άλλοτε bouletée εξαιτίας του χαράγματος των γραμμάτων που είναι θελημένα σγουρά και καταλήγει σε μικρές βούλες ή σφαίρες μελάνης στα άκρα.

Η μεγαλογράμματη γραφή, όπως είναι γνωστό, για αιώνες συνέχισε να συνυπάρχει με τη μικρογράμματη, ακόμη και ύστερα από την επικράτηση της τελευταίας. Για τα διάφορα είδη της μεγαλογράμματης ο καθηγητής Herbert Hunger (σσ. 201-220) προτείνει να καταργηθούν οι παλιές ονομασίες petite-onciale, semi-onciale, κτλ. και να καθιερωθεί η γενική ονομασία Auszeichnungsmajuskel, όρο που στα ελληνικά θα αποδίδαμε ως μεγαλογράμματη «διακριτική» ή «των τίτλων»². Αναγνωρίζει τρία είδη αυτής της μεγαλογράμματης «των τίτλων»: την 'Αλεξανδρινή μεγαλογράμματη των τίτλων, που κυρίως συνυπάρχει στα ίδια χφφ με τη μικρογράμματη μαργαριταρένια· την Κωνσταντινοπολίτικη μεγαλογράμματη των τίτλων, που προέρχεται από τη βιβλική και πάει συνήθως μαζί με κείμενα γραμμένα σε γραφή γωνιώδη άγκιστροειδή (eckige Hakenschrift) ή «ροπαλοειδή» (;) (Keulensminuskel)· και την έπιγραφική μεγαλογράμματη των τίτλων. Τέλος ο εισηγητής πιστεύει ότι η παράλληλη χρησιμοποίηση της μεγαλογράμματης των τίτλων μαζί με τη μικρογράμματη συνετέλεσε στην αλλοίωση της μικρογράμματης γραφής.

Ο Nigel G. Wilson στην έκθεσή του (σσ. 221-239) εξετάζει τους γραφικούς χαρακτήρες των λογίων της Μέσης βυζαντινής περιόδου. Επισημαίνει το κενό που υπάρχει στις παλαιογραφικές έρευνες για την ανάπτυξη της μικρογράμματης έπισεσυρμένης μορφής του 11. και 12. αϊ., που λέγεται και λόγια μικρογράμματη γραφή, και προσπαθεί να μελετήσει τη γραφή αυτή σε συνδυασμό με στοιχεία που παρατηρούνται και σε μερικά έγγραφα, συνήθως χρονολογημένα, της αυτοκρατορικής γραμματείας. Παράλληλα προχωρεί σε μια νέα χρονολόγηση μερικων χφφ με κλασικά κείμενα ή άμφισβητεί την καθιερωμένη χρονολόγηση άλλων χφφ.

Οι Paul Canart και Julien Leroy στην κοινή έκθεσή τους (σσ. 241-261) σε προκαταρκτικό στάδιο, αναλυτικό και περιγραφικό, αναζητούν τα χαρακτηριστικά, παλαιογραφικά και κωδικολογικά, των χφφ της περιοχής της Ν. Καλαβρίας και ΒΑ Σικελίας που συμβατικά ονομάζουν χειρόγραφα σε στυλ Ρηγίου³. Η έρευνά τους εκτείνεται σε διάστημα μεγαλύτερο από έναν αιώνα (1118-1239/40), όταν η περιοχή αυτή βρισκόταν κάτω από την έπιδραση της Μονής του Σωτήρος της Μεσσήνης.

Στην έπόμενη σύντομη ανακοίνωση (σσ. 263-267) ο Nigel G. Wilson προσπαθεί να μελετήσει τα είδη της ελληνικής γραφής στα χρόνια της αυτοκρατορίας της Νίκαιας και της έποχής των Παλαιολόγων. Διαπιστώνει ότι από το 1270 έμφανίζεται ένα νέο είδος γραφής, που το ονομάζει «στυλ βήτα-γάμμα» και που διαρκεί ως τα τέλη του 13. αϊ. Για τον 14. αϊ. από τη μεγάλη ποικιλία των γραφών ξεχωρίζει τουλάχιστον τέσσερα είδη: α) τη γραφή που

1. Βλ. παραπάνω σ. 226, σημ. 2.

2. Για τη δυσκολία της απόδοσης του όρου στις διάφορες άλλες Ευρωπαϊκές γλώσσες βλ. Tables rondes, σσ. 558-559 και έδω παρακάτω σ. 232.

3. «Τύπου ρηγianoυ» κατά το συνάδελφο Παναγιωτάκη, δ.π. σ. 91.

μοιάζει με τη σύγχρονη γραμματειακή γραφή¹, β) την ανισοστρογγυλή (Fettaugenmode)², γ) τις αρχαϊζουσες γραφές και δ) διάφορες γραφές που σχετίζονται με τους κυριότερους λογίους της εποχής, όπως είναι ο Πλανούδης, ο Τρικλίνιος και ο Μετοχίτης.

Ο André Jacob στην ανακοίνωσή του (σσ. 269-281) μελετά τις διαφορές γραφές στην περιοχή του Ότράντο (Terra di Otranto)³ από τον 11. ως τον 15. αί. Σε παράρτημα δίνει και πίνακα, προσωρινό αλλά πολύ χρήσιμο, χρονολογημένων χφφ, που προέρχονται από την περιοχή αυτή της Κάτω Ιταλίας.

Τη συνύπαρξη μιᾶς αρχαϊζουσας και μιᾶς κοινῆς μικρογράμματης γραφῆς στην εποχή της ἀκμῆς τοῦ «ἀνισοστρογγυλοῦ» ρυθμοῦ (Fettaugenmode, 13.-14. αί.) ἐξετάζει ὁ καθηγητῆς Herbert Hunger σὲ μιὰ ἄλλη ἀνακοίνωσή του (σσ. 283-290).

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ μικρογράμματη γραφή παρήκμαζε σταθερὰ γιὰ αἰῶνες, ὥσπου διαλύθηκε τελείως στὸν 13. αἰ. Δίπλα ὅμως στὴ διαλυμένη—ἀνειμένη, κατὰ τοὺς παλαιότερους—αὐτὴ γραφή, τὴν ἴδια ἐποχὴ (13.-14. αἰ.) χρησιμοποιεῖται καὶ μιὰ ἀρχαϊζουσα μικρογράμματη, κυρίως σὲ χειρόγραφα βιβλικά καὶ λειτουργικά· ἀπὸ τὴν πρώτη ματιὰ θὰ τὴ θεωροῦσε κανεὶς γραφὴ τοῦ 11. αἰ. (κανονικότητα καὶ συμμετρία γραμμάτων, ἀποφυγὴ στοιχείων τῆς μεγαλογράμματης, ἀποφυγὴ βραχυγραφιῶν, κτλ.) ἡ χρησιμοποίηση ὅμως στοιχείων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἀνισοστρογγυλοῦ τύπου, ἔστω καὶ σὲ περιορισμένο βαθμὸ, μέσα στὴν ἀρχαϊζουσα μικρογράμματη ἐπιτρέπει τὴ σωστὴ χρονολόγησή της.

Σχετικὴ μὲ τὴν προηγούμενη εἶναι καὶ ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Λίνου Πολίτη (σσ. 291-302) ποὺ ἐντοπίζει τὴν ἀρχαϊζουσα αὐτὴ γραφὴ σὲ μερικὰ μοναστικά βιβλιογραφικὰ κέντρα τοῦ 14. αἰ. Ἡ ἐρμηνεία ὡστόσο τοῦ φαινομένου, κατὰ τὸ Λ. Πολίτη, εἶναι διαφορετικὴ⁴: δὲν πρόκειται γιὰ «μίμηση» γραφικὴ, ἀλλὰ γιὰ μιὰ «ἐπιμονὴ συντηρητικὴ» (persistance conservatrice), γιὰ ἓνα εἶδος γραφικῆς «καθαρεύουσας».

Ἀπὸ τίς γραφές τῶν βιβλίων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν Κύπρο κατὰ τὸν 14. αἰ. ξεχωρίζουν δύο· μιὰ ἀρχαϊζουσα τετράγωνη καὶ μιὰ πῶ ἐπισευρμένη, ποὺ ὁ Paul Canart τὴν ὀνομάζει «σγουρή» (bouclée)⁵ καὶ τὴ μελετᾷ σὲ μιὰ ἀκόμη ἀνακοίνωσή του (σσ. 303-321). Κοινὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ παρουσιάζουν τὰ χειρόγραφα τὰ γραμμένα σ' αὐτὴ τὴ γραφὴ—κάπου εἴκοσι, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ χρονολογημένα κλιμακώνονται ἀπὸ τὸ 1316 ὡς τὸ 1368, σχεδὸν ὅλα γραμμένα σὲ ἀνατολικὸ χαρτί μὲ μαύρη μελάνη—εἶναι τὰ μεμονωμένα γράμματα, οἱ συνδέσεις τῶν γραμμάτων μεταξὺ τους καὶ οἱ πολλὲς βραχυγραφίες. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ δίνει ἡ γραφὴ αὐτὴ εἶναι πὼς πρόκειται γιὰ μιὰ γραφὴ «ξεμαλλιασμένη» (aspect hirsute ou échevelé).

Στὶς σσ. 323-326 περιλαμβάνεται τὸ κείμενο μιᾶς ἀπὸ τίς πῶ ἀδύναμες

1. «Γραφειοκρατικὴ», Παναγιωτάκης, δ.π. σ. 60.

2. Ἡ ἀπόδοση τοῦ συναδέλφου Παναγιωτάκη, δ.π. σ. 91. Πρβ. καὶ σ. 152.

3. «Υδροοντικοῦ τύπου», Παναγιωτάκης, δ.π. σ. 91.

4. Βλ. καὶ τίς παρατηρήσεις του στὴν ἀνακοίνωση τοῦ H. Hunger (Πρακτικά σ. 290).

5. Βλ. παραπάνω, σ. 226, σῆμ. 2.

ἀνακοινώσεις τοῦ Συμποσίου, πού ὑποδεικνύει μιὰ μέθοδο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀχρονολόγητων χειρογράφων. Πόσο διαβλητὴ εἶναι ἡ μέθοδος καὶ μὲ πόση ἐπιφύλαξη πρέπει νὰ τὴ δεχτοῦμε φαίνεται ἀπὸ τὴν αὐστηρὴ παρέμβαση τοῦ Ch. Samaran, δασκάλου τοῦ ὁμιλητῆ (σ. 326) ¹.

Ἀντίθετα μὲ τὴν προηγούμενη, σὲ μιὰ ἐμπεριστατωμένη καὶ τεκμηριωμένη μὲ πολλὰ πανομοιότυπα ἀνακοίνωση (σσ. 327-362) ὁ Dieter Harlfinger μελετᾷ τὰ εἶδη γραφῆς κατὰ τὸν 15. καὶ 16. αἰ. Ἡ διαπίστωση τῆς ἐργασίας εἶναι πὼς τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, μολονότι ἡ γραφὴ εἶναι κανονικὴ, ἐντύπωση κάνει ἡ πολλαπλότητα τῶν ἀτομικῶν γραφῶν. Ἐτσι τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης δὲν προσπαθοῦμε πιά νὰ ταυτίσουμε βιβλιογραφικὰ κέντρα ἢ βασιλεῦς τύπους γραφῆς, ἀλλὰ νὰ ἀποδώσουμε σὲ γνωστούς γραφεῖς χειρόγραφα χωρὶς ὑπογραφή. Ἀκόμη ὁ ὁμιλητὴς διαπιστώνει ὅτι παλιὰ εἶδη τῆς μικρογράμματης πού ἀκμαζαν κατὰ τὸν 13. καὶ 14. αἰ. συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται τὴν ἐποχὴ αὐτῆ.

Σχετικὴ μὲ τὴν προηγούμενη εἶναι καὶ ἡ νέα ἀνακοίνωση τοῦ Paul Canart (σσ. 363-369) πού μελετᾷ τὸ δύσκολο πρόβλημα τῆς ταύτισης καὶ διαφοροποίησης τῶν γραφικῶν χαρακτήρων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ προσπαθεῖ νὰ καθορίσει μερικὲς θεωρητικὲς ἀρχές γιὰ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος.

Τελευταία παλαιογραφικὴ ἀνακοίνωση (σσ. 371-381) εἶναι μιὰ ἀκόμη ἀνακοίνωση τοῦ Λίνου Πολίτη· στὸ πρῶτο μέρος ὁ ὁμιλητὴς ἐξετάζει τὶς βυζαντινὲς ἐπιβιώσεις (persistences, βλ. καὶ παραπάνω σ. 228) στὴ λειτουργικὴ γραφὴ τοῦ 17. αἰ., ἐνῶ στὸ δεύτερο μιὰ πλειάδα ἀπὸ σημαντικοὺς βιβλιογράφους πού ἔδρασαν στὶς παραδουνάβιες χῶρες κατὰ τὸν 16. καὶ 17. αἰ.

*

Στὸ τρίτο μέρος τῶν *Πρακτικῶν* δημοσιεύονται τὰ κείμενα τῶν ἐκθέσεων καὶ ἀνακοινώσεων πού ἀναφέρονται στὴ Βυζαντινὴ Διπλωματικὴ. Ὅπως ὑπογραμμίζεται στὰ συμπεράσματα (σ. 564) καὶ ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου πού δημοσιεύεται στὰ *Πρακτικά* (σσ. 17-22), οἱ ἐργασίες τῆς Βυζαντινῆς Διπλωματικῆς ἐξελίσσονταν παράλληλα μὲ τὶς ἐργασίες τῆς Παλαιογραφίας καὶ Κωδικολογίας. Πολλὲς ἀνακοινώσεις γίνονταν τὴν ἴδια ὥρα καὶ αὐτὸ ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες ἀδυναμίες τοῦ Συμποσίου ². Ἡ ἀδυναμία αὐτὴ τώρα θεραπεύεται κάπως μὲ τὸ νὰ ἔχουν στὴ διάθεσή τους, ὅσοι δὲν μπόρεσαν νὰ παραστοῦν στὶς προφορικὲς ἐκθέσεις ἢ ἀνακοινώσεις, τὰ κείμενα τῶν ἐκθέσεων ἢ ἀνακοινώσεων καὶ κάποια ἰδέα γιὰ τὶς συζητήσεις ἢ ἀντιδράσεις πού προκάλεσαν.

1. Πρβ. καὶ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ Pierre Thillet πού τὸ κείμενό της δημοσιεύτηκε ἄλλοῦ (βλ. τὸ πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου στὴ σ. 18).

2. Ἐνα ἄλλο κενὸ τοῦ Συμποσίου ἦταν ἡ ἀπουσία θεμάτων σχετικῶν μὲ τὴ διακόσμηση τῶν χειρογράφων. Τὸ κενὸ ὅμως αὐτὴ τὴ φορὰ ὀφειλόταν ὄχι σὲ ὀργανωτικὲς ἀδυναμίες τοῦ Συμποσίου, ἀλλὰ στὴν ἀδυναμία νὰ παραστοῦν σ' αὐτό, μολονότι εἶχαν κληθεῖ, εἰδικοί πού ἀσχολοῦνται μὲ τὸ θέμα. Βλ. καὶ Συμπεράσματα σ. 564 καὶ Paul Canart, ὁ.π., (βλ. σ. 223 σημ. 1) σ. 168-169.

Οἱ διπλωματικὲς ἐργασίες, ποὺ δημοσιεύονται στὸ τμήμα αὐτὸ τῶν *Πρακτικῶν* καὶ ποὺ πραγματεύονται εἴτε γενικότερα μεθοδολογικὰ προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Διπλωματικῆς εἴτε εἰδικὰ προβλήματα ποὺ θέτουν ομάδες ἢ εἶδη ἐγγράφων ἢ καὶ μεμονωμένα ἐγγραφα, εἶναι οἱ ἀκόλουθες.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Νικολάου Οἰκονομίδη γιὰ τὶς γραφικὲς ὕλες τῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων. Ὁ ὁμιλητὴς ἔχοντας ὑπόψη τοῦ ἐξακόσια περίπου χρονολογημένα ἐγγραφα ἀπὸ τὸν 11. ὡς τὸν 15. αἰ. μελετᾷ τὴν χρῆση τῆς περγαμνῆς καὶ τοῦ χαρτιοῦ (ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ) γιὰ τὸ βυζαντινὸ ἐγγραφο. Παρὰ τὶς κάποιες ἐπιφυλάξεις ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κανεὶς σὲ ὀρισμένα λεπτομερειακὰ σημεῖα (βλ. π.χ. τὴν παρέμβαση τοῦ Jean Irigoien σ. 416), νομίζουμε πὺς ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς ὡς «ἀνακοίνωσης» (Πρόγραμμα σ. 20 καὶ Περιεχόμενα σ. 586) ἀδικεῖ μιὰ ἐργασία, ἢ ὁποία τόσο μετὴν ἔκτασή της (σσ. 385-416) ὅσο καὶ μετὴν πληρότητά της ξεπερνᾷ κατὰ πολὺ τὰ ὄρια μιᾶς σύντομης ἀνακοίνωσης ἢ ἀκόμη καὶ ἄλλων ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου ποὺ χαρακτηρίζονται ὡς «ἐκθέσεις» (rapports).

Ἡ ἔκθεση τοῦ Jacques Bompaire (σσ. 417-422), ποὺ, παρὰ τὸν ἐξειδικευμένο τίτλο τῆς, ἐπισημαίνει μερικὰ θεωρητικὰ ἢ γενικότερου ἐνδιαφέροντος προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Διπλωματικῆς· κατὰ τὴν ἀπόψη τοῦ ὁμιλητῆ, εἶναι καιρὸς ἢ Βυζαντινῆ Διπλωματικῆ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ νηπιακὴ κατάστασή της καὶ νὰ χρησιμοποιοῦν καὶ νὰ ἐκμεταλλεῖται σὲ μεγαλύτερη ἔκταση τὶς μεθόδους τῆς καθ'αυτὸ Παλαιογραφίας καὶ τῆς Κωδικολογίας.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Νικολάου Σβορώνου (σσ. 423-427) ποὺ μελετᾷ τὸ θέμα τῆς ὁρολογίας καὶ τοῦ περιεχομένου τῶν πράξεων τῶν ὑπαλλήλων τῆς αὐτοκρατορικῆς Γραμματείας.

Ἡ ἔκθεση τοῦ André Guillou (σσ. 429-433), ποὺ ἐξετάζει τὶς ἑλληνικὲς δικαστικὲς πράξεις στὴν Κάτω Ἰταλία καὶ τὴ Σικελία ἀπὸ τὸν 9. ὡς τὸν 15. αἰ., ἐπιμένοντας στὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἰταλοελληνικῆς διπλωματικῆς Παλαιογραφίας καὶ στὴ σπουδαιότητα τῆς παρουσίας τῶν Ἑλλήνων σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

Ἡ ἔκθεση τῆς Ἑρας Βρανούση (σσ. 435-457), ποὺ, μετὴ τὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων τῆς Πάτμου, συμβάλλει γενικότερα στὴν πρόοδο τῆς διπλωματικῆς Παλαιογραφίας.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Franjo Barišić (δημοσιευμένη ἀλλοῦ, βλ. *Πρακτικά* σ. 459), ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἀνασυγκροτήσει τὴ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ χφ 237 (τοῦ 13. αἰ.) τοῦ Τουρίνου ποὺ κήκε στὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1904 καὶ ἀποτελοῦσε τὸν κώδικα—μετὴ τὴν εἰδικὴ διπλωματικὴ ἔννοια τῆς λέξης—τῶν μονῶν Μακρινίτισσας καὶ Νέας Πέτρας.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Jacques Lefort (σσ. 461-472), ποὺ μελετᾷ ἀπὸ διπλωματικὴ καὶ παλαιογραφικὴ σκοπιὰ τὰ ἐγγραφα τῶν ἐπαρχιακῶν φορολογικῶν γραφείων τοῦ 14. αἰ.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Jean Darrouzès (σ. 473) ποὺ, βασισμένος στὸ πρόσφατο ἔργο του *Le Registre Synodale* (1971), κάνει παρατηρήσεις γιὰ τὰ βυζαντινὰ πατριαρχικὰ ἐγγραφα τόσο ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ὁρολογία, ἢ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μετὴν ὁρολογία τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐγγράφων.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Ivan Dujčev (σσ. 475-483), ποὺ κάνει μεθοδολογι-

κές παρατηρήσεις στην έκδοση τῶν ἐγγράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους (Actes de l'Athos), ἐπιμένοντας στὸ πρόβλημα τῆς μεταγραφῆς τῶν σλαβικῶν ὄρων (κυρίως ἀνθρωπωνυμίων καὶ τοπωνυμίων) ποὺ περιέχονται στὰ κείμενα τῶν πρακτικῶν¹.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Λεωνίδα Μαυρομάτη (σσ. 485-487), ποὺ ἐξετάζει τὶς ἐλληνογλωσσες πράξεις τῶν Σέρβων πριγκίπων τοῦ 14. αἰ.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ Petre Năsturel (σσ. 489-503), ποὺ κάνει γενικότερες παρατηρήσεις γιὰ τὴ ρουμανικὴ διπλωματικὴ τῶν ἐγγράφων τῶν γραμμένων σὲ ἐλληνικὴ γλῶσσα με ἀφορμὴ τὰ ἐλληνικὰ ἔγγραφα ρουμάνων πριγκίπων, κυρίως τοῦ 15. καὶ 16. αἰ.

Ἡ ἀνακοίνωση τῆς Ἑρας Βρανούση (σσ. 505-517), ποὺ ἐξετάζει καὶ πάλι τὸ θέμα τῶν ὑποπτῶν ἢ πλαστῶν ἐγγράφων τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς.

Καὶ τέλος ἡ «πειρατικὴ» ἀνακοίνωση, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ ὀμιλητῆ, γιὰτὶ ἦταν ἐκτὸς προγράμματος (βλ. σ. 21), τοῦ Bertrand Hemmerdinger (σσ. 519-521), ποὺ μελετᾷ τὴ χρονολογία τοῦ παπύρου τοῦ Saint-Denis σὲ σχέση με τὴν προέλευση τῆς ἐλληνικῆς μικρογράμματος γραφῆς.

*

Τὸ τέταρτο μέρος περιέχει τὰ πρακτικὰ τῶν συζητήσεων «στρογγυλῆς τραπέζης». Τέτοιες συζητήσεις ἔγιναν τρεῖς· ἡ πρώτη ἦταν ἀφιερωμένη στὴ διπλωματικὴ, ἡ δευτέρα στὶς ἐργασίες ποὺ βρίσκονται σὲ ἐξέλιξη καὶ ἡ τρίτη στὴν κωδικολογικὴ περιγραφή τῶν χειρογράφων καὶ στὴν ὁρολογία τῆς γραφῆς. Λεπτομερέστερα:

Στὴν πρώτη ἐξετάστηκαν τρία θέματα: α) οἱ γραφές τῶν ἐλληνικῶν δικαστικῶν πράξεων ἀπὸ τὸν 4. ὠς τὸν 8. αἰ., β) ἡ γραφή τῶν «ὀλιγογραμμάτων» σύμφωνα με τὶς ὑπογραφές τους (11.-15. αἰ.) καὶ γ) ἡ ἀποδεικτικὴ ἀξία τῶν γραπτῶν πράξεων.

Στὴ δευτέρα ἐξετάστηκαν τέσσερα θέματα: α) τὸ εὑρετήριο τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν καταλόγων ἐλληνικῶν χειρογράφων. Ἐδῶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς συζήτησης στράφηκε στὴν καθυστέρηση τῆς δημοσίευσης τοῦ δευτέρου Συμπληρώματος (Supplement II) τοῦ βασικοῦ ἔργου τοῦ M. Richard (*Repertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*), ποὺ δυστυχῶς καὶ σήμερα ἀκόμη (1979) δὲν τὸ ἔχουμε στὴ διάθεσή μας καὶ στὴν ἀναζήτηση τρόπων ἐνδιάμεσης ἐνημέρωσης. β) Οἱ κατάλογοι ἐλληνικῶν χειρογράφων ποὺ ἐτοιμάζονται· γι' αὐτούς, ἂν ἐπιχειρούσαμε νὰ ποῦμε ὁ,τιδήποτε, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιγράψουμε ὅσα δημοσιεύονται στὶς σσ. 536-539 τῶν *Πρακτικῶν*. γ) Οἱ κατάλογοι βιβλιογράφων. Ἐδῶ ἡ συζήτηση στράφηκε στὴν ἀνάγκη γιὰ ριζικὴ ἀνανέωση τοῦ ξεπερασμένου πιά εὑρετηρίου τῶν Vogel καὶ Gardthausen, ἐργασία ποὺ ἔχουν ἀναλάβει δύο ἰδρύματα, ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τῆς Βιέννης (με τὸν Ernst Gamillscheg) καὶ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἀριστοτέλη τοῦ Βερολίνου (με τὸν Dieter Harlfinger) ποὺ θὰ βοηθηθοῦν ἀπὸ τὸ Βατικανὸ (Paul Canart). δ) Οἱ συλλογές πανομοιοτύπων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ

1. Γιὰ τὴ συζήτηση ποὺ προκάλεσε ἡ ἔκθεση καὶ ἰδιαίτερα ἡ πρόταση τοῦ ὀμιλητῆ γιὰ τὴ μεταγραφή τῶν σλαβικῶν ὄρων βλ. ἰδιαίτερα σ. 483.

διάφοροι επιστήμονες προανήγγειλαν τις συλλογές που έτοιμάζουν για μελλοντική δημοσίευση (σ. 541)¹.

Στην τρίτη συζήτηση «στρογγυλής τραπέζης» συζητήθηκε η κωδικολογική περιγραφή των χφφ και η όρολογία των τύπων γραφών. Πρέπει ωστόσο να διευκρινίσουμε ότι, παρά τη διατύπωση αυτή, και στα δύο μέρη συζητήθηκαν θέματα και όρολογίας και ουσίας. Ειδικότερα στο πρώτο μέρος συζητήθηκε το θέμα της έκτασης των κωδικολογικών στοιχείων που πρέπει να δίνουν οι κατάλογοι χφφ κατά την περιγραφή τους, με ξεχωριστή επιμονή στο θέμα των χαρακώσεων που είχε εισηγηθεί ο Julien Leroy. Στο δεύτερο μέρος συζητήθηκε το θέμα της όρολογίας των διαφόρων ειδών ή τύπων («κανόνων» κατά τους ξένους) γραφής, τόσο της μεγαλογράμματης όσο και της μικρογράμματης. Η συζήτηση για τη μεγαλογράμματη στράφηκε κυρίως γύρω από τις εργασίες του G. Gavallo, για τις όποιες, ενώ δεν υπήρξε καμιά σοβαρή αντίρρηση ως προς την ουσία, υπήρξαν μερικές αντιρρήσεις ως προς την όρολογία που προτείνει ο Ιταλός συνάδελφος (σσ. 552-556).

Η συζήτηση για τα είδη της μικρογράμματης στράφηκε κυρίως γύρω από τις δυσκολίες που προκαλεί η απόδοση στις διάφορες γλώσσες μερικών όρων που χρησιμοποιεί ο καθηγητής Herbert Hunger: eckige Hakenschrift (σ. 557), Auszeichnungsschrift (σσ. 558-559), Fettaugenmode (σ. 560), κτλ. Ύστερα και μερικών όρων που χρησιμοποιούν ειδικοί άλλων εθνотήτων, όπως η μικρογράμματη bouclée ή bouletée του Jean Irgoin κτλ.

Τα Πρακτικά κλείνουν με τα συμπεράσματα του Συμποσίου που τα συνοψίζουν για το τμήμα της Παλαιογραφίας και Κωδικολογίας ο καθηγητής Jean Irgoin και για το τμήμα της Διπλωματικής ο καθηγητής Jacque Bompaire, οι δύο συνοργανωτές και συνυπεύθυνοι του Συμποσίου, ενώ από γενικότερη ιστορική σκοπιά είδε και τοποθέτησε το Συμπόσιο ο Jean Glenisson, διευθυντής του Ίνστιτούτου Έρευνας και Ιστορίας των Κειμένων. Τέλος εκ μέρους των συνέδρων μίλησε ο καθηγητής Herbert Hunger.

Όπως προεξαγγελτικά δηλώθηκε, στην παρουσίαση των *Πρακτικών* του Συμποσίου ή προσπάθειά μου θα ήταν να δώσω μια αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου των εκθέσεων και ανακοινώσεων. Αν κατά την παρουσίαση έγιναν κάποιες αξιολογήσεις ή κρίσεις, θετικές ή αρνητικές, ή κάποια μικρά σχόλια για μερικές εργασίες, αυτό έγινε ως αναπόφευκτη εξαίρεση. Για να επιχειρηθεί μια κάπως σοβαρή αξιολόγηση όλων ανεξαρτήτως των εργασιών, ή για να βγούν μερικά γενικά συμπεράσματα απαιτείται χρόνος και προπαντός χώρος που δε διατίθεται για τη σημερινή παρουσίαση των *Πρακτικών*. Εκείνο που συνολικά μπορεί να ειπωθεί, τόσο για την πιστή απόδοση και την άρτια και μεθοδική παρουσίαση των *Πρακτικών*, όσο και για το περιεχόμενο του συνόλου σχεδόν των εργασιών που καταχωρίζονται σ' αυτά, είναι πως τα *Πρακτικά* δίνουν το σημερινό «στίγμα» της Παλαιογραφίας, που είναι, όπως διαπιστώθηκε και στο Συμπόσιο, «μια άνηρη έπιστήμη, βαθιά άνανευμένη

1. Οι σύνεδροι είχαν στα χέρια τους, πρώτοι αυτοί, τον Α' τόμο με τους βιβλιογράφους του 15. αϊ. από το σχεδιασμένο σε τρεις τόμους έργο του Harlfinger, *Specimina griechischen Kopisten der Renaissance*.

τις τελευταίες δεκαετίες, στην υπηρεσία μιᾶς υπόθεσης ύψηλῆς: τῆς διάσωσης τῆς ἀνθρώπινης κληρονομιάς» (σ. 8).

Γι' αὐτὸ ἡ χρησιμότητα τῶν Πρακτικῶν εἶναι διπλᾶ μεγάλη: ἀπὸ τῆ μιᾶ καθὼς σήμερα δὲν ἔχει γραφτεῖ σὲ καμία γλώσσα τοῦ κόσμου τὸ μεγάλο συνθετικὸ βοήθημα γιὰ τὴν ἐλληνικὴ Παλαιογραφία καὶ Κωδικολογία ποὺ θὰ ἀντικαταστήσει τὰ παλαιὰ καὶ ξεπερασμένα συνολικὰ ἔργα, ὅπως ἦταν ἐκεῖνα τοῦ W. Wattenbach (³1896), τοῦ E. M. Thompson (²1894) τοῦ V. Gardthausen (²1913), τὰ Πρακτικά, μὲ τὴν εὐρύτητα τῶν ἐκθέσεων καὶ ἀνακοινώσεων, θὰ ὑποκαθιστοῦν τὸ ἔργο αὐτὸ γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα γιὰ ὅποιον θέλει νὰ ἔχει σύγχρονες γνώσεις καὶ νὰ εἶναι ἐνήμερος στὶς νέες τάσεις καὶ μεθόδους ποὺ ἀκολουθοῦν ἡ ἐλληνικὴ Κωδικολογία καὶ Παλαιογραφία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅποιος ἐπιχειρήσει στὸ μέλλον τὴ συνθετικὴ προσπάθεια γιὰ ἓνα συνολικὸ βοήθημα θὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὰ Πρακτικά χρῆσιμο, σύγχρονο καὶ ὑπεύθυνο ὕλικὸ ποὺ θὰ δώσει στὸ βοήθημά του ἓνα ἀποφασιστικὸ πλεονέκτημα: τὴν ἐνημερότητα.

B. ΑΤΣΑΛΟΣ

Iconoclasm. Papers given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975. Edited by *Anthony Bryer* and *Judith Herrin*. Centre for Byzantine Studies—University of Birmingham 1977. 40, xi+195.

Ἡ περίοδος τῆς Εἰκονομαχίας, 726-843, ἦταν γιὰ τὸ Βυζάντιο μιᾶ δοκιμασία ἰδιαίτερα ἔντονη. Μετὰ τὴν ἀπώλεια τῶν ἀνατολικῶν ἐδαφῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἡρακλείου καὶ τῶν διαδόχων του, στὴν ἰδεολογικὴ διαμάχη ποὺ ἀκολούθησε δοκιμάστηκε ἡ ἴδια ἡ ἐνότητα τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴν τόσο ταραγμένη αὐτὴ ἐποχὴ παρουσιάζουν πολλὰ κενά. Βασικὰ κείμενα παραμένουν ἀκόμη ἀνέκδοτα, ὅπως τὸ ἔργο τοῦ πατριάρχου Νικηφόρου «Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ», ἡ πλημμελῶς ἐκδεδομένα (π.χ. οἱ ἐπιστολὲς τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη) δυσχεραίνοντας οὐσιαστικὰ τὸ ἔργο τῶν ἐρευνητῶν. Τὰ τελευταῖα χρόνια δόθηκε μεγαλύτερη προσοχὴ στὴ μελέτη τῶν ἀνατολικῶν πηγῶν καθὼς καὶ στὴν ἐξέταση τοῦ θεολογικοῦ ὑποβάθρου τῆς εἰκονομαχικῆς ἐριδας. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐντάσσονται τὰ δύο πρόσφατα ἔργα τοῦ S. Gero, *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Leo III*, with particular Attention to the Oriental Sources, Louvain 1973 καὶ *Byzantine Iconoclasm during the Reign of Constantine V*, with particular Attention to the Oriental Sources, Louvain 1977, καθὼς καὶ τὸ βιβλίον τοῦ L. W. Barnard, *The Graeco-Roman and Oriental Background of the Iconoclastic Controversy*, Leiden 1974¹.

1. Θὰ ἄξιζε νὰ μνημονευτοῦν ἐδῶ καὶ τὰ ἀκόλουθα ἄρθρα: P. Brown, A Dark-Age crisis: aspects of the Iconoclastic controversy, *English Hist. Review* 346 (1973) 1-34.

Ἡ Εἰκονομαχία ἦταν τὸ βασικὸ θέμα τοῦ 9ου Ἐαρινοῦ Συμποσίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν ποῦ διοργανώθηκε τὸ Μάρτιο 1975 ἀπὸ τὸ νεοσύστατο Κέντρο Βυζαντινῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham. Ὁ τόμος ποῦ παρουσιάζουμε ἐδῶ εἶναι τὸ πρῶτο δημοσίευμα τοῦ Κέντρου καὶ περιλαμβάνει τὶς 18 ἀνακρινώσεις τῶν ὁμιλητῶν τοῦ Συμποσίου.

Μιὰ ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ γραμμμένη ἀπὸ τὸν C. Mango (σσ. 1-6) ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο μελέτημα τοῦ τόμου, στὸ ὁποῖο παρουσιάζεται ἡ πολιτικὴ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων ἀπέναντι στὸ εἰκονομαχικὸ πρόβλημα ἀπὸ τὸν Λέοντα Γ' ὡς τὴν Θεοδώρα (843). Μὲ τὴ θεολογία τῶν εἰκόνων ἀσχολεῖται ὁ L. Barnard (σσ. 7-13). Ἐκθέτει τὴ θεολογικὴ ἐρμηνεία ποῦ δόθηκε γιὰ τὴ διατήρηση τῶν εἰκόνων καὶ διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ εἰκονολατρικὴ θέση ποῦ τελικὰ θριάμβευσε τὸ 843 ἔχει στενὴ σχέση μὲ τὴν τακτικὴ ποῦ ἀκολούθηθηκε στὴν ἀρχαιότητα γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἀγαλμάτων στοὺς ἱεροὺς ναοὺς. Δὲν ὑπάρχει ἔτσι καμιὰ τομὴ μὲ τὸ ἐλληνορωμαϊκὸ παρελθὸν σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς εἰκονομαχικὲς ἀπόψεις. Στὴ μελέτη τῆς Judith Herrin, *The Context of Iconoclast Reform* (σσ. 15-20) περιγράφεται ἡ κατάσταση στὸ Βυζάντιο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Λέοντος Γ' καθὼς καὶ στὰ πρῶτα κρίσιμα χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων ἀποκαταστάθηκε τὸ κύρος τοῦ κράτους καὶ ἔγιναν οὐσιαστικὲς ἀλλαγές στὴ δομὴ τῆς κρατικῆς μηχανῆς (717-726). Ἰδιαιτέρα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ μελέτη τῆς Hélène Ahrweiler, *The Geography of the Iconoclast World* (σσ. 21-27). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν, σχεδόν, καθιερωμένη ἀποψη ὅτι ἡ Εἰκονομαχία ἀποτελεῖ ἰδεολογικὸ κίνημα γεννημένο στὴ Μικρὰ Ἀσία, ἡ Ahrweiler ὑποστηρίζει ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολη ὑπῆρξε τὸ λίκνο τῆς Εἰκονομαχίας καὶ ἀκόμη ὅτι οἱ διαφορὲς ποῦ ἐμφανίστηκαν μεταξὺ εἰκονομάχων καὶ εἰκονολατρῶν ὀφείλονται κατὰ κύριο λόγο σὲ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ αἷτια. Ἡ τακτικὴ ποῦ ἀκολούθηθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Εἰκονομαχίας ἀναλύεται ἀπὸ τὸν P. Llewellyn, *The Roman Church on the Outbreak of Iconoclasm* (σσ. 29-34). Σὺμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ R. Cormack, *The Arts during the Age of Iconoclasm* (σσ. 35-44) ἡ περίοδος τῆς Εἰκονομαχίας δὲ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἀνόηση τῶν τεχνῶν στὸ Βυζάντιο, χωρὶς ὅμως, ἀντίθετα, νὰ θεωρηθεῖ νεκρὴ ἐποχὴ. Ἐνα ἀντίστοιχο μὲ τὴν Εἰκονομαχία κίνημα, μὲ διαφορετικὸ ὅμως περιεχόμενο, ἐμφανίστηκε στὸν Ἀραβικὸ κόσμον τὸν 8ο καὶ 9ο αἰῶνα. Ὁ O. Grabar, *Islam and Iconoclasm* (σσ. 45-52), μελετᾷ τὸ κίνημα αὐτὸ καὶ ἐπισημαίνει τὶς διαφορὲς ποῦ εἶχε ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο βυζαντινὸ.

Τὴ σχέση ποῦ εἶχε ἡ Εἰκονομαχία μὲ τὸ Μονοφυσισμὸ ἐξετάζει ὁ S. Brock (σσ. 53-57). Πιστεύει ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχει ὑπερβολικὰ διογκωθεῖ καὶ ὅτι ἡ ἀντιδικία γύρω ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία δὲν ἔχει σχέση μὲ χριστο-

S. Gero, Notes on Byzantine Iconoclasm in the Eight Century, *Byz.* 44 (1974) 23-42· τοῦ ἴδιου, The eucharistic Doctrine of the Byzantine Iconoclasts and its sources, *BZ* 68 (1975) 4-22· P. Schreiner, Legende und Wirklichkeit in der Darstellung des byzantinischen Bilderstreites, *Saeculum* 27 (1976) 165-179· J. F. Haldon, Some Remarks on the Background to the Iconoclast Controversy, *Bsl* 38 (1977) 161-184.

λογικά προβλήματα όσο με το πρόβλημα της ανάμειξης του θείου στα ανθρώπινα πράγματα και θά μπορούσε ίσως να παραλληλιστεί με την έριδα Παλαμικών και Βαρλααμικών τον 14ο αιώνα. Στην πλούσια εικονογραφημένη μελέτη της ή Marlia Mundell, *Monophysite Church Decoration* (σσ. 59-72), μελετά την εικονογράφηση των μονοφυσιτικών εκκλησιών της Συρίας, ή οποία είναι βασικά άνεικονική σε αντίθεση με τὰ Πατριαρχεία 'Ιεροσολύμων και 'Αλεξάνδρειας πού είναι, αντίστοιχα, διηγηματική και εικονική. Μιά προσέγγιση στο πρόβλημα του συσχετισμού μεταξύ Παυλικιανών και Εικονομάχων επιχειρείται από τον L. Barnard, *The Paulicians and Iconoclasm* (σσ. 75-82). 'Ο έρευνητής τονίζει ότι ή διάδοση της Εικονομαχίας κατά τὰ μέσα του 8ου αιώνα συνέβαλε στην αύξηση του αριθμού των Παυλικιανών, οι όποιοι όμως έξαπλώθηκαν μετά τὸ 843 κυρίως, και αναφέρει τις διαφορές πού ύπῆρχαν ανάμεσα στα δύο αὐτὰ κινήματα¹. Τή μόρφωση πού διέκρινε όρισμένες προσωπικότητες πού διαδραμάτισαν ένεργὸ ρόλο κατά την περίοδο της Εικονομαχίας έπισημαίνει ή Ann Moffatt, *Schooling in the Iconoclast Centuries*, (σσ. 85-92). 'Η εικονογράφηση των χειρόγραφων ψαλτηρίων πριν και μετά την Εικονομαχία είναι τὸ αντικείμενο της μελέτης του A. Cutler, *The Byzantine Psalter: before and after Iconoclasm* (σσ. 93-102). 'Η Ann Wharton Epstein, *The Iconoclast Churches of Cappadocia* (σσ. 103-111), παρουσιάζει τὸν εικονογραφικὸ κύκλο όρισμένων εκκλησιών της Καππαδοκίας πού θεωρῶντο μέχρι σήμερα εικονομαχικές και τις μεταχρονολογεί κατά ένα περίπου αιώνα (τέλη 9ου με μέσα 10ου).

Μιά από τις πιὸ έμπεριστατωμένες συμβολές πού έχουν περιληφθεῖ στὸν παρουσιαζόμενο τόμο αποτελεί ή μελέτη του I. Ševčenko, *Hagiography of the Iconoclast Period* (σσ. 113-131). 'Εξετάζονται από φιλολογική και ιστορική σκοπιά όλοι σχεδόν οι Βίοι πού γράφτηκαν κατά τή διάρκεια της Εικονομαχίας. Δίνεται παντοῦ πλούσια βιβλιογραφία και έπισημαίνονται παράλληλα χωρία μεταξύ των κειμένων με ιδιαίτερη έμφαση στο Βίο του αγίου Γεωργίου της 'Αμάστριδος. 'Η έργασία αὐτή του Ševčenko αποτελεί χρησιμότατο βοήθημα για τους μελετητές της εποχής αὐτής του Βυζαντίου². Τὸ μελέτημα του C. Mango, *The Liquidation of Iconoclasm and the Patriarch Photios* (σσ. 133-140), είναι χωρίς αμφιβολία ένα από τὰ πιὸ αξιόλογα πού περιέχονται στὸν τόμο. Μετά από συνδυασμὸ των εκδεδομένων αλλά και των ανέκδοτων, ακόμη, πηγών της εποχής ὁ Mango ταυτίζει τὸν ὁμολογητὴ Σέργιο, γνωστὸν και από τὸ Συναξάριο της Κωνσταντινουπόλεως, με τὸν ιστορικὸ Σέργιο, τὸν ὁποῖο μνημονεύει ὁ Φώτιος στη Βιβλιοθήκη του (κὼδ. 67), και ὑποστηρίζει ότι ὁ ὁμολογητής και ιστορικός Σέργιος είναι ὁ πατέρας του Φωτίου³. Πρόκειται ασφαλῶς για προσ-

1. Συμπληρώσεις στο άρθρο του Barnard σχετικές με την περιοχή στην ὁποία ἔδρασαν οι Παυλικιανοί δίνει ὁ A. Bryer, *Excursus on Mananalis, Samosata of Armenia and Paulician Geography*, σσ. 83-84.

2. 'Από διαφορετική ὀπτική γωνία εξέτασε τὸ ἴδιο πρόβλημα ὁ A. Papadakis, *Hagiography in Relation to Iconoclasm*, *Greek Orth. Theol. Review* 14 (1969) 159-180.

3. Για τὸν Σέργιο τὸν 'Ομολογητὴ ἔγραψε πρόσφατα και ανεξάρτητα από τὸν Mango

φορά στη φωτιακή έρευνα. 'Η P. Karlin-Hayter, *Gregory of Syracuse, Ignatius and Photios* σσ. (141-145), μελετά τὸ ρόλο ποὺ διαδραμάτισε ὁ Γρηγόριος 'Ασβεστάς κατὰ τὴν καθάραιση τοῦ 'Ιγνατίου καὶ τὴν ἀνοδο τοῦ Φωτίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο. 'Η ζωγραφικὴ, ὅπως ἀναπτύχθηκε μετὰ τὸ 843, ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἔρευνας τοῦ R. Cormack, *Painting after Iconoclasm*, (σσ. 147-163). Τὸν τόμο κλείνει ἡ μελέτη τοῦ D. Freedberg, *The Structure of Byzantine and European Iconoclasm* (σσ. 165-177), στὴν ὁποία ἐξετάζονται ἀντίστοιχα μὲ τὴν Εἰκονομαχία φαινόμενα στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς 'Αναγέννησης.

Ὁ τόμος, ποὺ εἶναι πλουσιότατα εἰκονογραφημένος, περιλαμβάνει ἀκόμη πίνακα βραχυγραφῶν (σσ. X-XI), χρονολογικὸ πίνακα τῆς εἰκονομαχικῆς κρίσεως (σσ. 178-179), ἕνα χρησιμότατο ἀνθολόγιο κειμένων σχετικῶν μὲ τὴν Εἰκονομαχία σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση (σσ. 180-186) καί, τέλος, λεπτομερὲς εὐρετήριο (σσ. 187-195).

Συνοψίζοντας μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ ἀνεπιφύλακτα πὼς ἡ ἔκδοση αὐτὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Κέντρου τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Birmingham εἶναι μιὰ σημαντικὴ συμβολὴ στὸ εἰκονομαχικὸ πρόβλημα. 'Η ἐξέταση τοῦ κύριου θέματος γίνεται σφαιρικὰ καὶ ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς, διευκολύνοντας ἔτσι τὴ συναγωγὴ ἀσφαλέστερων συμπερασμάτων, ἐξυπηρετώντας συνάμα πολλαπλὰ τοὺς ἔρευνητές. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ νέος αὐτὸς τόμος θὰ προωθήσει οὐσιαστικὰ τὶς ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Εἰκονομαχίας.

A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

A Byzantine Iliad, The text of Par. Suppl. Gr. 926, edited with Critical Apparatus Introduction and Indexes by *Lars Norgaard* and *Ole L. Smith*. Opuscula Graecolatina (Supplementa Musei Tusculani) Vol. 5, Copenhagen, Museum Tusculanum, 1975, pp. 75.

Una edizione della Διήγησις γεναμένη ἐν Τροίᾳ ἅπας ὁ ἀφανισμὸς ἔνθε ἐγίνη era attesa vivamente nel mondo degli studiosi di greco medievale, anche perché la storia di questo testo è piuttosto singolare. Per una svista del Krumbacher¹, infatti, il codice veniva elencato tra quelli contenenti il Πόλεμος τῆς Τρωάδος, ben noto rifacimento del *Roman de Troie* di Benoit de Sainte-Maure, traendo così in inganno più di uno

ὁ N. B. Τωμαδάκης, Σέργιος πατρίκιος, ὁμολογητής, πατὴρ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου, 'Εκκλ. Φάρος 59 (1977) 152-161, ὁ ὁποῖος καὶ ταυτίζει τὸν 'Ομολογητὴ Σέργιο μὲ τὸν πατέρα τοῦ Φωτίου, δὲν ἐξετάζει ὁμως τὸν ἱστορικὸ Σέργιο. Γιὰ τὸν Σέργιο βλ. τώρα καὶ A. Φ. Μαρκόπουλου, 'Η χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεὸν καὶ οἱ πηγές της, 'Ιωάννινα 1978, σ. 155-157, καὶ A. Nogara, Sergio il Confessore e il cod. 67 della «Biblioteca» di Fozio patriarca di Costantinopoli, *Aevum* 52 (1978) 261-266.

1. *Geschichte der byzantinischen Litteratur*², München 1897, p. 848.

studioso¹. Il titolo dato dagli editori, *A Byzantine Iliad*, non rispecchia invero il contenuto dell'opera, che contiene nei primi 800 versi la storia della vita di Paride e solo nei successivi 350 versi si parla di Achille e della presa di Troia; inoltre, ancora nei versi 897-947, ritorna protagonista Paride, che scende in duello con Menelao. Sebbene gli stessi editori, nella loro introduzione (p. 8), avvertano la necessità di dire che la prima parte dell'opera dovrebbe essere chiamata 'Song of Paris', al momento però di dare un titolo al nostro testo sono stati suggestionati dai titoli tradizionali.

Alquanto succinta appare l'introduzione dell'opera e non documentate sufficientemente alcune affermazioni, come quella relativa ai rapporti della nostra *Διήγησις* con il romanzo (p. 13). L'informazione bibliografica è piuttosto lacunosa; non viene citato, per esempio, il lavoro di D. Michailidis sulla interpolazione della redazione napoletana dell'*Achilleide*², che presenta sorprendenti punti di contatto con il nostro testo. Gli editori inoltre credono che siano da considerare semplicemente versi formulari le identità tra l'*Achilleide* e la *Διήγησις* o quelle tra *Florio e Platziafloro* e la *Διήγησις*, ma dopo quanto ha dimostrato G. Spadaro in un suo recente lavoro³, non si può più sostenere un tal punto di vista, perché siffatte identità, ad una più attenta lettura, risultano essere in gran parte frutto di imitazione.

Per quanto riguarda il testo, che presenta per noi un interesse particolare dal punto di vista linguistico, facciamo anzitutto osservare che la trascrizione in genere è condotta con scrupolosità e una fedeltà a volte, si direbbe, eccessiva. Ovviamente, non si può condividere la decisione presa dai due studiosi di lasciare invariati tutti i versi ipermetri, alcuni dei quali è difficile accettarli così come sono stati editi. Vediamo qualche esempio:

v. 125 εἰς τὴν Ταρσὸν εἰς τὸ κάστρον: per eliminare la sillaba in più si deve leggere στὸ invece di εἰς τό⁴; d'altra parte στὸ ricorre anche altrove (111, 112, 116 etc.).

v. 145 ἦτον ἐνδυμένον καμουχάν: era necessario eliminare la ν di ἦτον perché il verso non fosse ipermetro.

v. 177 χερρίζουν, γράφουν οὐκ ἔμποροῦν: per ristabilire il metro potremmo leggere γράφου (d'altronde si incontrano altre forme simili più oltre: βλέπου, πιστεύου 321, δώσου 339, πομείνου 373 etc.).

1. Cfr., per esempio, D. C. Hesseling, *L'Achilleide byzantine*, publiée avec une introduction, des observations et un index, Amsterdam 1918, p. 13, nota 2. La stessa svista anche in L. Politis, *Ἱστορία τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας, δεύτερη ἔκδοσις*, Salonico 1972, p. 86.

2. Palamede rediens. La fortuna di Palamede nel medioevo ellenico, *Rivista di Studi bizantini e neoellenici* 8-9 (1971-1972) 274-280.

3. Problemi relativi ai romanzi greci dell'età dei Paleologi, *Ἑλληνικά* 28 (1975) 302-327; 29 (1976) 278-310; 30 (1977-78) 223-279.

4. In realtà εἰς τὸ era sentito nella lettura come un'unica sillaba, e quindi a chi scriveva il verso suonava metricamente corretto.

- v. 205 *κανείς νά μὴν ἀδικῆται*: si corregge facilmente leggendo *μὴ* al posto di *μὴν* (vedasi più oltre il v. 706 *κανείς νά μὴ ἀδικῆται*)¹.
- v. 321 *ἐν ἀλήθεια πιστεύου*: non può essere accettato nella forma in cui ce lo presentano gli editori, che trascrivono fedelmente la grafia del ms. L'accento errato in *ἀλήθεια* è probabilmente dovuto alla difficoltà da parte del copista di intendere la forma dativale *ἐν ἀληθεία*.
- v. 382 *νά πᾶσιν οἱ ἅπαντες ἄρχοντες*: sarebbe opportuno leggerlo *νά πᾶσι οἱ ἅπαντες ἄρχοντες*.
- v. 388 *τὸν Πάριν ἐβουλήθησαν πυρκαϊὰ νά τὸν λάβῃ*: il secondo *τὸν* è stato aggiunto dagli editori; l'aggiunta è da considerarsi non necessaria sia perché il verso è metricamente corretto (*πυρκαϊὰ* è quadrisillabo, come lo è anche al v. 391), sia perché la struttura prolettica della frase rende il secondo pronome superfluo.
- v. 414 *ἐξεβαίνουν καὶ ὑπαγαίνου*: si può correggere in *ξεβαίνουν καὶ ὑπαγαίνου*.
- v. 538 *εἰς ἓνα μικρὸν ρηγὸς υἰόν*: basta leggere *σ'* ἓνα per evitare l'ipermetria.
- v. 556 *ἐτούτην τὴν πανεξαίρετον*: per ripristinare l'esatta lettura metrica potremmo leggere *τούτην τὴν* oppure eliminare *τὴν* considerandolo un errore di dittografia.
- v. 581 *ἄς ἔλθωμεν εἰς ἀφήγησιν*: potremmo leggere *ἔλθωμε*.
- v. 612 *ὄλην τὴν ἡμέραν περπατεῖ*: potremmo leggerlo *ὄλην τὴ μέραν περπατεῖ*.
- v. 701 *καὶ σὰν ἔναι καὶ συνήθεια εἰς ὄλους τοὺς αὐθεντάδες*: per il primo emistichio proporrei l'eliminazione di un *καὶ*² o la forma apocopata *ἔν'*.
- v. 761 *σεμπαίνουσιν εἰς τὸ κάτεργον*: si legga *σεμπαίνουσιν στὸ κάτεργον*, e così al v. 784 *εἰς ἔνωσιν ἦσαν βασιλεῖς* si legga *σ' ἔνωσιν ἦσαν βασιλεῖς*.
- v. 860 *οὐκ ἔναι γυναικειον πιάσιμον*: si potrebbe leggere *οὐκ ἔν' γυναικειον πιάσιμον*.
- v. 878 *ἐνέα χρόνους ἐπολέμιζαν*: proporrei *ἐνέα χρόνους πολέμιζαν*.
- v. 936 *ἐξεβαίνουν εἰς τὴν ρέντα*: per eliminare la sillaba in più potremmo leggere *ξεβαίνουν* oppure *στήν*.
- v. 1093 *ἠκολούθησε καὶ ὁ Πρίαμος*: potremmo leggere *'κολούθησε*.

Si aggiunga inoltre che talvolta vengono spostati, mi sembra arbitrariamente, gli accenti di alcune parole, che peraltro sono riportati esattamente nel ms. Così, per esempio, al v. 98 *τὸ βρέφος θάνατον λάβῃ* non necessaria la correzione degli editori del *λαβεῖ* del ms in *λάβῃ*, dal punto di vista grammaticale, e certamente errata dal punto di vista metrico³. Ancora, al v. 607 *φορεῖ ρασιτικὸν κάμπαν*: l'esatta lettura è *φορεῖ ρασίτικον κάμπᾶν*, come d'altronde ha il ms. Al v. 1005 infine leggiamo *ἀνοίγουν πύρτας πάρευθους*: non si comprende il motivo per cui gli editori hanno spostato l'accento di *παρευθός*, del ms., in *πάρευθους*.

Sempre per quanto riguarda la parte metrica si noti la tendenza

1. Cfr. anche i due identici emistichi in *Ach.* 648 (ed. Hesselning): *κανείς νά μὴ ἀδικῆται* e in *Belis.* 260 (ed. Follieri): *κανείς νά μὴ ἀδικεῖται*. Non mi sembra accettabile invece la correzione *κανείς [νά] μὴ ἀδικῆται* proposta da A. Vasilikopulu-Ioannidu nella sua recensione alla edizione in oggetto, apparsa in *Πλάτων* 28 (1976) 364.

2. Come è stato proposto anche dalla Vasilikopulu-Ioannidu, rec. cit., p. 364, che suggerisce inoltre, giustamente, per il secondo emistichio, la forma *σ' ἔλους*.

3. Poco prima, al v. 79, la stessa errata correzione (*λάβῃ* al posto di *λαβεῖν*) è stata già segnalata dalla Vasilikopulu-Ioannidu, rec. cit., p. 364.

degli editori a spostare, correggendo il ms., l'accento in termini come βασιλέα, πλέον, στερέα etc. Per es. v. 76 τὸν βασιλέα δηλώνουν, v. 122 μῆνα καὶ πλεὸ ἐκράτησεν, v. 270 πλεὸ νὰ μὴ συντύχη, v. 279 τὸν βασιλέα πρεπόντως, v. 754 οὔτε εἰς νησὶν οὔτε στερεάν. Queste correzioni sono forse dovute ad un «chorreur de la synérèse» come nota opportunamente il Politis a proposito dell'edizione del *Dighenis* di Trapp?¹ Non è infatti necessario ricorrere a tali forzate accentuazioni, giacché la parola mantiene lo stesso valore metrico anche se porta l'accento sulla prima vocale.

Passando adesso alla parte testuale, al v. 103 non trovo necessaria la correzione πολὺ della lezione trådita dal ms. πολὺν; il verso va letto μέγαν, πολὺν καὶ ἰσχυρὸν καὶ ἀφίρὸν ὑπάρχων. Si può vedere il verso affine di *Belisario* (v. 207 ed.cit.): μέγαν, θρασὺν καὶ δυνατὸν καὶ ἀφίρὸν ὑπάρχει. v. 266 ὅταν τὸ ἡῦρα τὸ παιδί/εἰς τὸν γιालόν, στὸν ἄμμον: non occorre correggere in εἰς τὸν la forma trådita dal ms., che è στὸν: basta considerare γιालὸν trisillabico.

v. 503 οἱ δὲ δειλοσκοποῦντα: non vedo il motivo di eliminare la ε iniziale portata dal ms., che ha la forma ἐδηλοσκοποῦντα.

v. 597 αὐθέντη τὸν Μενέλαιον, αὐθέντη τ' ὀμεινήτη: gli editori intervengono sul ms., che porta la forma τὸν μενεύτι. Mi sembra preferibile, sulla base del verso quasi identico dell'*Achilleide* (v. 1768 καὶ ὁ βασιλεὺς Μενέλαιος Ἐλένης ὀμεινήτης) leggere τ' ὀμεινήτη, anche perché è più rispettata così la lezione del ms. (-νε- ε non -νη-).

v. 784 εἰς ἔνωσιν ἦσαν βασιλεῖς: è, come ho già notato prima, metricamente errato e va letto σ' ἔνωσιν. Credo poi che la proposta di correzione dell'emistichio corrispondente dell'aggiunta finale dell'*Achilleide* (v. 1763 ἐν ᾧ συνῆσαν βασιλεῖς) in base a quello della *Διήγησις* debba essere invertita: cioè bisognerebbe basarsi sull'emistichio dell'*Achilleide* per correggere quello della *Διήγησις*. E le ragioni sarebbero queste: a) dal punto di vista sintattico si giustifica di più la connessione al verso precedente con il relativo ἐν ᾧ piuttosto che la forma εἰς ἔνωσιν; b) è più probabile che si passi da un costrutto dotto come ἐν ᾧ συνῆσαν ad uno più facile come σ' ἔνωσιν ἦσαν. E infatti si spiega più agevolmente il passaggio da ἐν ᾧ συνῆσαν a ἔνωσιν ἦσαν che non da σ' ἔνωσιν ἦσαν a ἐν ᾧ συνῆσαν, tanto più se supponiamo che questo testo sia stato trascritto da uno scriba indotto. Ma in ogni caso si sarebbe autorizzati a correggere il verso dell'*Achilleide* solo se ci fosse un errore—e questo non c'è!—perché altrimenti con lo stesso criterio dovremmo correggere anche tutti gli altri versi dell'aggiunta finale dell'*Achilleide* che presentano affinità, ma non sono identici, con il nostro testo. Infine al v. 1161 ritengo preferibile la grafia ἀφὸ al posto di ἀφώ².

Importanza notevole presenta il nostro testo anche riguardo ai rapporti con la nota interpolazione dell'*Achilleide*. Dall'esame accurato condotto da D. Michailidis sembrava definitivamente risolto il problema

1. Digénis Akritas. A propos de la nouvelle édition de l'épopée byzantine, *Scriptorium* XXVII (1973) p. 343.

2. Cfr. E. Kriaràs, *Λεξικὸ τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημόδου γραμματείας*, III, Salonicco, 1973, s.v.

relativo alle fonti dell'aggiunta. Essa risultava chiaramente un centone di versi attinti, oltre che al romanzo di *Imberio* e alla *Διήγησις* di *Belisario*, alla *Διήγησις γενναμένη ἐν Τροίᾳ*. Ora che abbiamo a disposizione finalmente l'edizione di quest'ultima e che quindi è possibile un confronto più ampio e puntuale tra l'interpolazione dell'*Achilleide* e il nostro testo, ci sembra che l'ipotesi avanzata da Astruc¹ di una probabile dipendenza della *Διήγησις* dall'*Achilleide* o, meglio ancora, di una fonte comune, sia più attendibile. Da una parte infatti il nome di Polissena che non compare mai nell'*Achilleide* (in verità esso è presente una sola volta, dopo il v. 1267, in una nota in inchiostro rosso formata da due versi politici)² né nell'aggiunta finale e il racconto più particolareggiato delle vicende di Achille e della sua morte nella *Διήγησις* potrebbero indurre a credere che l'autore di quest'ultima non abbia potuto avere come fonte l'interpolazione dell'*Achilleide*; d'altra parte però la constatazione che l'autore della aggiunta finale si è servito, per la sua composizione, della *Cronaca* di Manasse e il particolare che l'uccisione di Achille è avvenuta nel tempio³, fatto quest'ultimo risalente alla tradizione antica, che invece non è presente nella *Διήγησις*, potrebbero escludere una dipendenza dell'interpolazione dalla *Διήγησις*. È più prudente, quindi, al momento attuale, postulare una fonte comune a cui si rifacciano entrambe le opere.

L'autore, comunque, della nostra opera dovette essere un verseggiatore scadente: per esempio al v. 308 *ἐκεῖνα, πὸν τὸν ὠρισεν ὁ μέγας βασιλεύς τε* è evidente la zeppa finale, che poteva oltretutto essere facilmente evitata (*ὁ βασιλεύς ὁ μέγας*). Nei versi 806-815 fa confusione tra Briseide, che dice figlia di Crise e Criseide, a proposito della schiava amata da Achille: è possibile, però, che tale confusione sia esistita già nella fonte da lui utilizzata.

Per quanto riguarda l'indice delle parole e delle forme notevoli che chiude il volumetto, sarebbe stato opportuno corredarlo dalla spiegazione dei termini più significativi e meno noti. Numerosi sono i prestiti, molti dialettali, di origine italiana, quali *ἀρμάδα* (482), *ἄστες* (648), *γαλιότα* (412), *λόντζα* (911), *〈ν〉τζιμπούνη* (446), *ταρσανά* (411)⁴. Utili sarebbero state delle note sintattiche e un commento di cui è sentita veramente la mancanza.

Tra le sviste singolare è quella che riscontriamo sull'*Index*, sotto

1. *Le supplément grec*, tome III, nos 901-1371, par Ch. Astruc et M. L. Concasty, Paris 1960, pp. 26-27.

2. *λόγους παραπονετικούς τῆς κόρης Πολυξένης/στὸν Ἀχιλλέα τὸν φοβερὸν τὸν δράκοντα καὶ μέγαν*.

3. v. 1787 *εἰς Τροία γέγονεν ἐντός, εἰς τὸν ναὸν ἐπῆγεν*.

4. Però, a proposito di quest'ultimo termine, di origine araba, M. Cortelazzo (*L'influsso linguistico a Venezia*, Bologna 1970, pp. 28-33) ha sostenuto la priorità cronologica del greco rispetto all'italiano, fondandosi soprattutto sulla testimonianza del nome *vetus tarsana*, che appare in un documento del 1303, indicante una località di Costantinopoli (cfr. M. Cortelazzo, *Arabismi di Pisa e arabismi di Venezia*, in *Lingua nostra*, XVIII, 1957, 96). Ampia documentazione sul termine si trova in H.-R. Kahane — A. Tietze, *The lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana, 1958, pp. 428-430.

il verbo δειλοσκοπῶ: viene registrata la forma ἐδειλοσκοποῦντα (v. 503), mentre nel testo si trova δειλοσκοποῦντα. Al v. 978 poi, gli editori, per il nome proprio Deifobo, usano la grafia Δειήφοβος (così anche nel ms.¹, ma si tratta di un comune errore di iotacismo) invece della grafia corretta Δηίφοβος². Pochi gli errori di stampa: v. 630 πρωχούς per πτωχούς, v. 935 τὸν ρέντα per τὴν ρέντα, v. 960 μέτα per μετά, v. 1156 τὸν per τό³.

Nonostante le deficienze che abbiamo messo in rilievo, opera meritoria hanno fatto L. Norgaard e O. L. Smith mettendo a disposizione finalmente questo testo inedito così atteso, che viene ad arricchire la non copiosa, ma pur significativa produzione in lingua demotica del greco medievale.

ANNA Z. DI BENEDETTO

Χαράλ. Κ. Παπαστάθη, Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς Κνωίλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ (διδασκτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη 1978. «Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν» ἀριθ. 2. 80, σσ. 142 (καὶ γαλλικὴ περίληψη, σσ. 133-142).

Μιὰ διπλὴ προκατάληψη βάραινε τὴν ἱστορία τοῦ Βυζάντιου στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη: οἱ ξένοι τὴν ἔβλεπαν ὡς χιλιόχρονη περίοδο παρακμῆς (ἀνκαί βέβαια εἶναι ἀντιφατικὴ ἡ ἔννοια τῆς παρακμῆς πρὸς τὴν πραγματικότητα τῶν δέκα αἰώνων), οἱ Ἕλληνες τὴν θεωροῦσαν ἔθνικὰ τόσο ἐνδοξὴ περίοδο, ὥστε ν' ἀπομένει ἀμελητέα ἡ παράλληλη ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῶν ἄλλων εὐρωπαϊκῶν ἢ μικρασιατικῶν λαῶν. Ἡ εὐρωπαϊκὴ ἱστοριογραφία ἄρχισε ν' ἀποκαθιστᾶ τὸ Βυζάντιο ἀπὸ τὸν περασμένο κιόλας αἰώνα· ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία ἄρχισε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς σχέσεις τῶν ἄλλων χωρῶν καὶ ἔθνῶν μὲ τὸ Βυζάντιο μόνις στὶς μέρες μας.

Σ' αὐτὴ τὴ νεότερη—κι ἐπιστημονικὰ σωστὴ—θέση ἐντάσσεται καὶ ἡ μελέτη τοῦ Παπαστάθη γιὰ τὰ πρῶιμα νομοθετικὰ κείμενα τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, γραμμένα σλαβικὰ ἀλλὰ ποτισμένα μ' ἑλληνικὸ πνεῦμα καὶ προορισμένα νὰ ἐδραϊώσουν τὴν χριστιανικὴ θρησκεία στοὺς νέους αὐτοὺς κάτοικους τῆς Εὐρώπης καὶ ν' ἀνυψώσουν πολιτιστικὰ λαοὺς ποὺ μόνις εἶχαν ἀρχίσει νὰ ξεπερνοῦν τὸ στάδιο ὄχι βέβαια τῆς βαρβαρότητας, ὅπως δὴποτε ὁμως τῆς πρωτόγονης πολιτικῆς διάρθρωσης.

1. E non Δειφοβος come erroneamente crede A. Vasilikopulu-Ioannidu, rec. cit p. 363.

2. Cfr. Stephanus, *Thes.*, s.v.; Pape-Benseler, *Wört. d. griech. Eigenn.*, s.v.; Dimitrakos, *Μέγα Λεξ.*, s.v.

3. Altri errori sono stati già notati dalla Vasilikopulu-Ioannidu.

Θέμα τῆς μελέτης εἶναι ὁ συσχετισμὸς τοῦ «Νομοκάνονος» τοῦ Μεθοδίου, τοῦ «Νόμου διὰ τὴν δίκασιν τῶν ἀνθρώπων» καὶ τῆς «Ἀνανύμου ὁμιλίας» τοῦ γλαγολικοῦ Κλοζιανοῦ κώδικα, καθὼς κι ὁ προσδιορισμὸς τοῦ χρόνου καὶ τόπου συγγραφῆς τους, ἀλλὰ καὶ τοῦ συντάκτη τους.

Ἡ ἔρευνα ἀρχίζει ἀπὸ τὴν «Ἀνανύμου ὁμιλίαν» μετὰ τὴν ἐξιστόρηση (σ. 15 κ.έ.) τῶν περιπετειῶν τοῦ μοναδικοῦ χειρόγραφου τῆς, ὁ Παπαστάθης παραθέτει (19 κ.έ.) ἑλληνικὴ μετάφρασή τῆς, στὴν ὁποία δίνει ἕνα ὠραῖο λόγιο ὕφος πού βρίσκεται σὲ ἀρμονία μὲ τὰ εὐαγγελικὰ καὶ ἀποστολικὰ παραθέματα πού ὑπάρχουν σ' αὐτὴν καὶ τὰ ὁποῖα ἐπαναφέρει στὸ πρωτότυπο. Ἐπειτα, ἐξετάζοντας ἰδιαίτερα τὴ δομὴ τῆς (24 κ.έ.), ἀποφαίνεται μὲ πειστικὴ ἐπιχειρηματολογία ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ λαϊκὸ κατασκευάσμα, ἀλλὰ γιὰ ἔντεχνο (ρητορικὸ) κείμενο· καθὼς μάλιστα ἀναλύει (27 κ.έ.) τὸ—κάπως πενιχρὸ εἶναι ἀλήθεια—νομικὸ περιεχόμενό τῆς, δείχνει ὅχι μόνον ἀνεση κίνησης στὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντινορωμαϊκοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ ἰδιαίτερη ἱκανότητα γιὰ λεπτότατες νομικὲς διακρίσεις. Τέλος, ἀντικρούοντας (37 κ.έ.) τὶς πολλαπλὲς ἀμφισβητήσεις γιὰ τὸ ἂν ἡ «Ἀνανύμου ὁμιλία» εἶναι πρωτότυπο ἔργο, καταλήγει στὸ συμπέρασμα—ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς «ἐλληνοισμοὺς» πού ὑπάρχουν σ' αὐτὴν—ὅτι εἶναι πρωτότυπο ἔργο, γραμμένο ἀπευθείας στὴν παλαιοσλαβική, ἀλλὰ ἀπὸ ἄνθρωπο πού μητρικὴ του γλῶσσα ἦταν ἡ ἑλληνικὴ· προσπαθώντας μάλιστα ν' ἀνακαλύψει (40 κ.έ.) ποιὸς εἶναι ὁ «νόμος» πού μνημονεύεται στὸ κείμενό τῆς, ὀδηγεῖται μὲ λαμπρὴ λογικὴ συνέπεια στὴν ἀντίληψη ὅτι πρέπει νὰ εἶναι «ἀπλοῦχόν ἀτελὲς ἔργον, ἀποβλέπον εἰς τὴν χορήγησιν τῆς πρώτης δικαιοκτῆς γεύσεως πρὸς λαὸν νεοφώτιστον» (41), ὥστε ἀποκλείεται ἡ ἀναγωγὴ του, ὡς πρωτότυπου, στὸ Βυζάντιο ἢ τὶς χῶρες τοῦ παλίου Δυτικοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους.

Μ' αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις ὁ Παπαστάθης στρέφεται πρὸς τὰ προβλήματα πού δημιουργοῦν ὁ «Νομοκάνων» τοῦ Μεθοδίου (πού περιέχει διατάξεις Κανονικοῦ δικαίου) καὶ ὁ «Νόμος διὰ τὴν δίκασιν τῶν ἀνθρώπων» (πού εἶναι συλλογὴ διατάξεων Ἀστικοῦ, Ποινικοῦ καὶ Δικονομικοῦ δικαίου), γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ὁποίου μάλιστα ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμα καταλήξει ὀριστικά. Μετὰ σύντομη παράθεση (44 κ.έ.) τῶν ἱστορικῶν γεγονότων στὴν Μοραβία κατὰ τὸν 9ο αἰώνα, καὶ εἰδικότερα τῆς δραστηριότητος τοῦ Κυρίλλου καὶ τοῦ Μεθοδίου, ἀναφέρεται στὰ προβλήματα συγγραφῆς τοῦ «Νομοκάνονος» (πού ἀποτελεῖ ἀποσπασματικὴ μετάφραση τῆς «Συναγωγῆς Κανόνων Ἐκκλησιαστικῶν» τοῦ Ἰωάννου Σχολαστικοῦ) καὶ στηριγμένος σὲ φιλολογικὴ κυρίως ἔρευνα καταλήγει στὸ ὅτι ἡ σύνταξί του ὁλοκληρώθηκε στὰ 883, δυὸ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Μεθοδίου· ἐνδιαφέροντα εἶναι τὰ συμπεράσματα τοῦ συγγρ. (53 κ.έ.) ὅτι ὁ Μεθόδιος διατηρώντας ἀνεξαρτησία ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως μπόρεσε νὰ προσαρμόσει τὸν «Νομοκάνονά» του στὶς τοπικὲς ἀνάγκες τῆς Μοραβίας μὲ ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ πρότυπό του (γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἔργο του δὲν χρησιμοποιήθηκε ποτὲ ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία), καθὼς κι ὅτι—παρὰ τὶς ἀντίθετες γνώμες ἄλλων ἐπιστημόνων—οὔτε εἶχε οὔτε ἐκδήλωσε ὁποιαδήποτε πρόθεση νὰ μειώσει τὴν Ἀνατολικὴ ἢ τὴν Δυτικὴ Ἐκκλησία.

Ὁ «Νόμος διὰ τὴν δίκασιν τῶν ἀνθρώπων» διασώθηκε σὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ χειρογράφων στὴν Ρωσία σὲ δυὸ παραλλαγές, τὴν σύντομη καὶ τὴν ἐκτεταμένη,

ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀρχαιότερη εἶναι ἢ πρώτη (60 κ.έ.), πού βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸ ἀρχικὸ κείμενό του κι ἀποτελεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μετάφραση (μᾶλλον πιστῆ, μὲ λίγες παραλλαγές) διαφόρων διατάξεων ἀπὸ τὴν «Ἐκλογὴ» τῶν Ἰσαύρων. Ὅμως, ἀνκαί ἡ πηγὴ τῆς εἶναι γνωστῆ, γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν πατρότητά τῆς διατυπώθηκαν διάφορες θεωρίες (βουλγαρική, μεγαλομοραβική, μακεδονική, παννονική), τὶς ὁποῖες—χωρὶς ν' ἀποδέχεται—ὁ Παπαστάθης ἐκθέτει συστηματικὰ (62 κ.έ.).

Γιὰ νὰ προχωρήσει στὴν ἔρευνά του, ὁ συγγρ. προβαίνει πιά σὲ συσχέτισμό τῶν τριῶν κειμένων (67 κ.έ.) καὶ χρησιμοποιώντας νομικὰ καὶ γλωσσικὰ ἐπιχειρήματα καταλήγει στὸ ὅτι ὑφίστανται κοινές νομικὲς διατάξεις στὰ τρία κείμενα (70 κ.έ.: ἀπαγόρευση τελέσεως εἰδωλολατρικῶν ἐκδηλώσεων, μονογαμία, παλλακεία, μοιχεία), πού ἀλληλοσυμπληρώνονται ἐπιπλέον ὑπάρχουν κι ἄλλα κοινὰ νομικὰ θέματα ἀνάμεσα στὴν «Ἀνώνυμον ὁμιλίαν» καὶ τὸν «Νόμον διὰ τὴν δίκασιν τῶν ἀνθρώπων» (76 κ.έ.: κώλυμα γάμου ἐκ πνευματικῆς συγγενείας, λύσις γάμου), κι ἀνάμεσα στὸν «Νόμον» καὶ τὸν «Νομοκάνονα» (78 κ.έ.: κλοπὴ, τυμβωρυχία, ἱεροσυλία). Ἔτσι ἀποδείχνει ὅτι τὰ τρία κείμενα εἴτε ἀντιμετωπίζουν ἐνιαῖα τὰ διάφορα θέματα, εἴτε ἀλληλοσυμπληρώνονται, κι ὁπωσδήποτε δὲν συγκρούονται πουθενά (79): καὶ ἡ συμπόρευση τῶν κειμένων, πού εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιότερα νομικὰ μνημεῖα τοῦ Σλαβικοῦ κόσμου, δὲν εἶναι τυχαία. Ἐπειτα ἀπ' αὐτὴ τὴν διαπίστωση ἡ ἔρευνα γυρίζει (87 κ.έ.) στὴν ἀνακάλυψη τῶν πηγῶν τῶν τριῶν κειμένων, πού γιὰ τὰ δύο («Νομοκάνονα» καὶ «Νόμον») εἶναι γνωστές· εἰδικὰ ὅμως γιὰ τὸν δευτέρου ὁ Παπαστάθης ἐπιμένει κι ἀποδείχνει (89 κ.έ.) ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν «Ἐκλογὴν» κι ἔχει ἀπὸ διάφορα «Responsa» τοῦ πάπα Νικολάου Α' πρὸς τοὺς Βουλγάρους.

Ἀπομένει πιά τὸ ἐγγεῖρημα (97 κ.έ.) ν' ἀνακαλυφθεῖ ὁ συντάκτης κι ὁ χῶρος καὶ χρόνος σύνταξης τῶν τριῶν κειμένων· κι ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλα ἀνήκουν στὴν κυριλλομεθοδιανὴ παράδοση τῆς Μεγάλῃς Μοραβίας ὁ Παπαστάθης προχωρεῖ συστηματικὰ στὴν ἔρευνα τῆς ἀπορίας ἀν' ὁ συντάκτης τοὺς εἶναι μόνον ἕνας. Ἡ διαπίστωση ὅτι ὑπάρχουν ἀπόλυτες συμπτώσεις στὰ τρία κείμενα, πού ἔχουν κοινὰ γλωσσικὰ στοιχεῖα καὶ ἀντιμετωπίζουν κατὰ κοινὸν τρόπο ὀρισμένα θέματα, τὸν ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τοὺς συντάχθηκαν στὴ Μεγάλῃ Μοραβία ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Μεθόδιο, πού εἶχε καὶ διοικητικὲς ἱκανότητες, ἀλλὰ καὶ ἀξιόλογη νομικὴ κατάρτιση (100). Τοποθετώντας τὴν «Ἀνώνυμον ὁμιλίαν» (103) πρὶν ἀπὸ τὸ ἔτος 879, θεωρεῖ (105) ὅτι ὁ «Νόμος διὰ τὴν δίκασιν τῶν ἀνθρώπων» εἶχε προηγηθεῖ ἀπὸ τὰ 863-6, ὥστε οἱ θεωρίες γιὰ τὴν διαφορετικὴ προέλευσή του δὲν ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν πραγματικότητα. Κι ἔπειτα ἀπ' ὅλα αὐτά, ὁ Παπαστάθης διατυπώνει τὴν θεωρία ὅτι μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μεθοδίου οἱ μαθητὲς του διώχθηκαν ἀπὸ τὴν Μοραβία καὶ καταφύγανε μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Κλήμεντα στὸν Βαλκανικὸ χῶρο, ὅπου ἀντιγράψανε καὶ διαδίδανε τὰ ἔργα τῶν μεγάλων δασκάλων τοὺς (κι ἔτσι ἐξηγεῖται γιὰ τὴν χεῖρόγραφο τοῦ «Νόμου» προέρχονται ἀπὸ τὴν Βουλγαρία, καὶ τὸ χεῖρόγραφο τῆς «Ἀνωνύμου ὁμιλίας» ἀπὸ τὴν Κροατία): εἰδικὰ τοῦ «Νόμου» τὰ χεῖρόγραφα διασώθηκαν στὴ Ρωσία, ὅπου ὅμως δὲν ἀσκήσανε ἐπίδραση στὴ διαμόρφωση τῆς κρατικῆς νομοθεσίας τῆς.

Ἀπὸ τὴν πολὺ συστηματικὴ ταξινόμηση τῶν συμπερασμάτων πού κλείνει τὴν ἔρευνα (113 κ.έ.) ἀποκαλύπτεται ἐπίσης ὅτι ἡ «Ἀνώνυμος ὁμιλία»

βασίζεται στην «'Εκλογήν τοῦ παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τοῦ Μωϋσέως δοθέντος νόμου εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας», γραμμένη ἑλληνικά, πού παλαιοσλαβική μετάφρασή της διασώθηκε καὶ σὲ ρωσικὸ νομοθετικὸ κείμενο καὶ πού ἴσως καὶ αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν Μεθόδιο. Στὸ βιβλίον ὑπάρχει καὶ ἓνας χάρτης ὥστε οἱ συνήθως ἀγεωγράφητοι «Ἕλληνες ἀναγνώστες νὰ μποροῦν νὰ συνειδητοποιήσουν καὶ τὸν τόπο τῶν περιπετειῶν τῶν κειμένων. Ὅπως εἶναι ἐπόμενο, τὸ βιβλίον ἔχει καὶ ἓναν πλούσιο βιβλιογραφικὸ πίνακα (ἐδῶ θὰ σημειώσω ὅτι ὁ τρόπος ἀναφορᾶς τῶν ἔργων δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνο, ἀλλὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ εἶναι γενικότερο καὶ ἀφορᾷ τὴν συντριπτικὴν πλειοψηφία τῶν ἑλληνικῶν ἐπιστημονικῶν συγγραφῶν).

*

Ἡ μελέτη, γραμμένη σὲ ὠραῖα ἑλληνικά (καθαρεύουσα βέβαια, ἀλλὰ τὰ ἑλληνικά—σ' ὄλες τους τίς μορφές—ἢ τὰ ξέρεϊ κανεὶς ἢ δὲν τὰ ξέρεϊ, καὶ δὲν ἀποτελοῦν ἀπόδειξη γνώσης τους οἱ «δημοτικοὶ» ψευτονεοτερισμοὶ πού προβάλλονται πολλὰς φορὰς γιὰ νὰ καλύψουν τὴν ἀγνοία τῶν συγγραφέων («εἰς τῶν ἀμαθεστέρων τοὺς ὀφθαλμοὺς ἀσφαλέστερον», πού ἔλεγε καὶ ὁ Κοραΐς), διακρίνεται προπαντὸς γιὰ τὴν στέρεη λογικὴ ἐπιχειρηματολογία της, πού ὀδηγεῖ μεθοδικὰ καὶ μὲ ἀναγκαιότητα ἀπὸ τὸ ἓνα συμπέρασμα στὸ ἄλλο. Διακρίνεται ἐπίσης γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν θεμάτων ἀκόμα καὶ ἐκεῖ ὅπου οἱ κάποιες ἀοριστίες τῶν πηγῶν ἐπιτρέπουν ποικιλία λύσεων, καθὼς καὶ τὴ συστηματικὴ ἐκκαθάριση καὶ τῶν παρεπιπτόντων προβλημάτων, ὥστε νὰ μὴν ἀπομένει κενὸ στὴ λογικὴ πορεία τῆς ἔρευνας. Ἀσφαλῶς, ἡ ἐργασία αὐτὴ τοῦ Παπαστάθου εἶναι ἐπιστημονικὸ ἐπίτευγμα καὶ πρέπει ν' ἀποτελέσει παράδειγμα γιὰ ἄλλες ὅμοιες ἐργασίες, πού τόσο πολὺ λείπουν στὸν τόπο μας· ἄλλωστε ἡ μελέτη τῶν διεργασιῶν πού γίνονταν παράλληλα στὶς ἄλλες περιοχὰς τῆς Εὐρώπης θὰ συντελέσει ἀναμφισβήτητα στὴν λεπτομερέστερη διευκρίνιση τῆς νομοθετικῆς ἐξέλιξης στὸ Βυζάντιο.

Ἡ διατριβὴ τοῦ Παπαστάθου ἀποτελεῖ ἀφορμὴ γιὰ ν' ἀνακινήθῃ καὶ ἓνα ἄλλο ζήτημα. Μετὰ ἓναν καὶ περισσότερο αἰῶνα ἐξακολουθοῦμε νὰ στηριζόμεστε στὴν *Patrologia* τοῦ Migne γιὰ τὰ κείμενα πού ἀφοροῦν τὸ Βυζάντιο, ἄνκαὶ δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς ἀπαιτήσεις μιᾶς σωστῆς κριτικῆς ἐκδόσεως· καὶ ἐπιπλέον πάρα πολλὰ χειρόγραφα—ἰδιαίτερα τῆς τελευταίας βυζαντινῆς περιόδου, ὅποτε οἱ λόγιοί της ἔγραφαν ἐξίσου ἄνετα ἑλληνικά καὶ λατινικά—ἐξακολουθοῦν ν' «ἀπόκεινται ἀνέκδοτα» σὲ διάφορες εὐρωπαϊκῆς, καὶ προπαντὸς ἰταλικῆς, βιβλιοθήκης. Φυσικὰ δὲν μποροῦμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν περιεχομένων τους, ἀποτελεῖ ὅμως ἔθνικὸ καθήκον ἡ ἐκδόσή τους. Θὰ μποροῦσε λοιπὸν τὸ κράτος νὰ σχηματίσει ὁμάδες ἀπὸ νεότερους ἐρευνητὰς καὶ νὰ τοὺς ἐπιφορτίσει μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ συγγραφικοῦ θησαυροῦ πού εἶτε εἶναι γραμμένους ἑλληνικά εἶτε ἀναφέρεται στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν δημιουργία ἑνὸς στίβου ὅπου μποροῦν νὰ δείξουν τίς ἱκανότητές τους πρὶν γεράσουν καὶ χάσουν καὶ αὐτοὶ τὴν ὄρεξη γιὰ δημιουργία, ἡ στάση αὐτὴ θὰ ἦταν ἢ μόνον πού θὰ μποροῦσε νὰ γεννήσει τὴν ἐλπίδα ὅτι ὑπάρχει ἡ δυνατότητα γιὰ ἑλληνικὴ ἐπιστημονικὴ ἀνοδο· ἢ γενιὰ πού φεύγει τώρα δὲν ἔχει ἀποδείξει ὅτι ἐκπλήρωσε στὸ ἀκέραιο τὸ χρέος της πρὸς τὸν ἑαυτὸ της καὶ τοὺς ἄλλους.

MIX. I. ΤΣΙΤΣΙΚΛΗΣ

Theodori Prodromi, De Manganis. Ed. S. Bernardinello, Padova 1972. 8ο, σσ. I-VIII+138. (Università di Padova. Studi bizantini e neogreci, diretti da Filippo Maria Pontani, 4).

Ἡ ἔκδοση περιλαμβάνει: Πρόλογο τοῦ F. M. Pontani (σ. V), Περιεχόμενα (σσ. VII-VIII), Εἰσαγωγή (σσ. 1-25), Κριτικά σημεῖα (σ. 28), Κριτική ἔκδοση τῶν κειμένων (σσ. 29-80), ἰταλική μετάφρασή τους (σσ. 81-129), Πίνακες τῶν «ἀπαξ», τῶν σπανίων λέξεων (σσ. 133-134) καὶ τῶν ὀνομάτων (σσ. 135-138). Στὴν Εἰσαγωγή ὁ ἐκδ. ἐπισημαίνει τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ἀκόμη ἢ ἔρευνα ἢ σχετική μὲ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου καὶ παρατηρεῖ ὅτι ἡ ἐργασία του δὲν εἶναι παρὰ μία συμβολὴ στὴ διερεύνηση τῶν προβλημάτων αὐτῶν. Ἡ μελέτη τῶν ποιημάτων ποὺ ἐκδίδει τὸν ὀδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ ποιητὴ ἔμπειρο καὶ ὅτι ἀναφέρονται στὴν προσπάθεια τοῦ Προδρόμου νὰ γίνῃ δεκτὸς στὸ γηροκομεῖο τῶν Μαγγάνων. Μᾶς δίνει ἀκόμη τὶς ἀπαραίτητες πληροφορίες γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν ποιημάτων, ποὺ ἡ κριτικὴ τους ἔκδοση ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐργασίας του. Γιὰ τὸ χφ δηλ. Marc. gr. XI 22, 13ου αἰ. (=V), ποὺ παραδίδει 144 ποιήματα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου, καθὼς καὶ ἄλλα κείμενα τοῦ 12ου αἰ.· τὸ χφ Ambr. gr. O 94 sup. (=A), ποὺ χρησιμοποιεῖται πρώτη φορά στὴν ἔκδοση τῶν ποιημάτων τῶν Μαγγάνων καὶ γιὰ τὸ ὅποιο ὁ ἐκδ. δέχεται ὅτι μπορούμε ἀπὸ τὰ ὑδατόσημα νὰ τὸ χρονολογήσουμε στὴν τρίτη μᾶλλον εἰκοσιπενταετία τοῦ 15ου αἰ. Τὸ χφ τοῦτο περιλαμβάνει μόνο 17 προδρομικὰ ποιήματα. Ἐτσι τὰ ποιήματα IV, V, VI, VIII, IX, X καὶ XII (ἐκδ. S. Bernard.) δὲν παραδίδονται ἀπὸ τὸ χφ A. Τέλος, τὸ χφ Paris. Suppl. gr. 1219, 19ου αἰ. (=M), ποὺ δὲν εἶναι παρὰ ἀπόγραφο τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ ἀντιγραφικὸ ἔργο τοῦ E. Miller. Γιὰ τὶς γραφές τοῦ χφ αὐτοῦ, ποὺ ὁ ἐκδ. παραθέτει στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι δίνονται ὡς μαρτυρία διορθώσεων ἐνὸς λογίου. Ἄς προσθέσουμε στὴ θέση αὐτὴ ὅτι ἀπὸ τὰ δώδεκα ποιήματα ποὺ ἐκδίδονται μᾶς ἤταν γνωστὰ στὴν ὀλόγητά τους ἀπὸ παλαιότερες ἐκδόσεις μόνο τὰ ἔξι· τὰ IV, VI, VII, X καὶ XII (ἐκδ. Σ. Παπαδημητρίου) καὶ XI (ἐκδ. E. Miller), ἐνῶ ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ζέσαμε μόνο περισσότερους ἢ λιγότερους στίχους ἀπὸ τοὺς E. Miller, C. Neumann καὶ Σ. Παπαδημητρίου.

Σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ S. Bernard. (σ. 8): α) ἡ κατάταξη τῶν ποιημάτων τοῦ Προδρόμου στὸ χφ τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης δὲν γίνεται μὲ σειρά χρονολογική, ὅπως γίνεται κυρίως στὸ χφ τοῦ Μιλάνου. Ἡ σειρά κατὰ τάξεως στὸ πρῶτο χφ στηρίζεται, ὅπως σημειώνει, σὲ κριτήρια ἱεραρχικογενεαλογικὰ, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τοῦ παραλήπτη στὴ βυζαντινὴ αὐλή· β) τὰ δύο αὐτὰ χφ δὲν ἔχουν μεταξύ τους ἄμεση ἀντιγραφικὴ σχέση, καὶ γ) τὴν καλύτερη παράδοση τὴν ἔχουμε ἀπὸ τὸ χφ V.

Ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ ἔκδοση τῶν δώδεκα ποιημάτων μὲ τὸν τίτλο *De Manganis* στηρίζεται, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἐκδ., στὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀδελφάτου τῶν Μαγγάνων, στοὺς τίτλους τῶν ποιημάτων, σὲ λογοπαίγνια καὶ περιφράσεις ποὺ τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ συμπεράνει ὅτι ἔχουν γραφεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο πρόσωπο καὶ ὅτι ἀνήκουν στὸν ἴδιο κύκλο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσαμε ἴσως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι τὸ ποίημα I δὲν εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο μὲ τὰ κριτήρια αὐ-

τά ὅτι ἔχει σχέση με τὰ Μάγγανα καὶ ὅτι γράφεται ὅταν ὁ ποιητὴς του βρισκεται ἀκόμη μακριὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Γιὰ τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν ποιημάτων ὁ ἐκδ. θὰ στηριχθεῖ στὶς ἐλάχιστες ἱστορικὲς ἀναφορὲς καί, ὅταν αὐτὲς δὲν ὑπάρχουν, σὲ στοιχεῖα ὑφολογικὰ καὶ βιογραφικὰ. Πρέπει νὰ σημειώσουμε πάντως ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ θὰ βροῦν τὴν ὀριστικὴ τους ἴσως λύση, ὅταν προχωρήσει ἡ ἔρευνα ἢ σχετικὴ με τὸ ποιητικὸ ἔργο πού μᾶς παραδόθηκε με τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Προδρόμου. Ἔτσι π.χ. τὰ ποιήματα I καὶ II χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν S. Bernard.—μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι παρέμεινε στὸ χφ τῆς Μαρκεσιανῆς Βιβλιοθήκης ἀδιατάρακτη ἢ ἐσωτερικὴ κατάταξη τῶν ποιημάτων—πρὶν ἀπὸ τὸ 1142, ἔτος πού πεθαίνει ὁ σεβαστοκράτορας Ἄνδρόνικος. Τὸ συμπέρασμα τοῦ αὐτοῦ τὸ στηρίζει καὶ στὴν ἀποψη ὅτι τὸ III ποίημα χρονολογεῖται στὰ 1146. Ὁ ἐκδ. παρατηρεῖ ὅτι δὲν μπορούμε νὰ τὸ θεωρήσουμε σύγχρονο με τὴ στέψη τοῦ Μανουὴλ Α' (1143), ἐπειδὴ μνημονεύεται σ' αὐτὸ καὶ ἡ σύζυγος τοῦ Μανουὴλ, ἡ Εἰρήνη. Οἱ γάμοι, ὅπως ξέρουμε ἔγιναν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1146 καὶ ὁ S. Bernard. θεωρεῖ πιθανότερο ὅτι τὸ ποίημα ἀναφέρεται στὰ ἐγκαίνια τοῦ ἀνακτόρου πού ἔχτισε ἢ ἀνακαίνισε ὁ Μανουὴλ. Δὲν δέχεται τὴν ἀποψη τοῦ Σ. Παπαδημητρίου ὅτι τὸ ποίημα γράφεται στὰ 1152, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Μανουὴλ ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία του ἐναντίον τῶν Οὐγγρων καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ γέννηση τῆς κόρης του Μαρίας, ἐπειδὴ, ὅπως παρατηρεῖ, δὲν βρίσκει στοιχεῖα γιὰ μιὰ παρόμοια χρονολόγηση. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ στ. 68-69 τοῦ ποιήματος (καὶ τὴν ἐπιβατήριον καὶ χαροπὸν ἡμέραν / τῆς χρυσαυγοῦς δεσποίνης μου τῆς πορφυρογεννήτου) δὲν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι ἀναφέρονται στὴν αὐτοκράτειρα Εἰρήνη. Γιὰ τὸν ἐκδ. τὸ ἐπίθετο πορφυρογέννητός χρησιμοποιήθηκε στὴ θέση αὐτὴ ἀπὸ τὸν ποιητὴ ὄχι με τὴ γνωστὴ του σημασία, ἀλλὰ γιὰ νὰ δηλώσει τὴ βασιλικὴ καταγωγὴ τῆς ἀλλοδαπῆς αὐτοκράτειρας. Δὲν μᾶς δίνει ὅμως καὶ ἄλλα παραδείγματα παρόμοιας χρήσης τοῦ ἐπιθέτου ἀπὸ τὸν Πρόδρομο ἢ ἀπὸ ἄλλους Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Ἀντίθετα, ἀν τὸ δέσποινα δεχθοῦμε ὅτι ἀναφέρεται στὴν κόρη τοῦ Μανουὴλ, τὴ Μαρία, πού εἶναι πιθανότατα νήπιο ἀκόμα, δὲν ἀντιμετωπίζουμε παρόμοιο πρόβλημα. Ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Κίνναμο (118, 19-20 Βόνν.) ξέρουμε ὅτι τὸ θυγάτριον ... *Μαρία τε ὠνομάσθη καὶ βασιλὶς ἀνεβοήθη*. Στὸς στ. 167-168 τοῦ IV ποιήματος γράφει, ἄλλωστε, ὁ ποιητὴς μας γιὰ τὴ Μαρία: *τῆς ἔτι νῦν ὑπὸ μαζόν, τῆς ἔτι θηλαζούσης / καὶ βασιλείῳ στέμματι δεσποινικῶς στεφθείσης*. Ἔτσι ἡ ἀποψη τοῦ Σ. Παπαδημητρίου ὅτι τὸ ποίημα γράφεται ὅταν ἡ πρωτεύουσα γιόρταζε τὰ γενέθλια τῆς Μαρίας εἶναι ἴσως πιθανότερη, με τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι με τὴν ἔκφρ. *ἐπιβατήριος καὶ χαροπὸς ἡμέρα* δηλώνεται πράγματι ἡ ἡμέρα τῶν γενεθλίων ἢ κάποια ἄλλη γιορτὴ πού ἔχει σχέση με τὴ Μαρία.

Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου ἔγινε με προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια. Τὰ τυπογραφικὰ ἐξάλλου παροράματα εἶναι ἐλάχιστα (π.χ. I 13 *δεδούληκα* ἀντὶ *δεδούλευκα* VI 225 *πτῶχες* ἀντὶ *πτῶκες*). Στὸς παρατονισμοὺς τῶν λέξεων πού ὁ ἐκδ. κράτησε γιὰ τὸ μέτρο (σ. 24) θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε καὶ τὸ *ρομφαίων* (VIII 63).

Erich Trapp, Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit. Fasz. 1 'Ααρόν-΄Αφαράς. Fasz. 2 Βα-Γώτ. (Mit Abkürzungsverzeichnis und Register zum Prosopographischen Lexikon der Palaiologenzeit. Fasz. 1-2). Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1976-1977.

Τὴν ἀνάγκη ἐνὸς λεξικοῦ βυζαντινῶν ὀνομάτων τὴν ἐπεσήμανε ἤδη τὸ 1892 ὁ Σπυρίδων Λάμπρος στὸ ἄρθρο του Byzantinische Desiderata, *BZ* 1 (1892) 198. «Vor alledem abgesehen», ἔγραφε τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὁ Λάμπρος, «muss man auch an ein Wörterbuch der byzantinischen Eigennamen denken. Jeder versteht, was ein solcher byzantinischer Pape-Benseler den byzantinischen Studien für Dienste zu leisten geeignet wäre». Ἄλλὰ καὶ ὁ ἴδιος, ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ Νέου Ἑλληνομνημονα, καταπαιάστηκε μὲ τὴ μελέτη τῶν βυζαντινῶν ὀνομάτων, ὅταν ἀκόμη ἢ ἔρευνα σ' αὐτὸ τὸ χῶρο δὲν εἶχε γνωρίσει τὸν ὄργανό, πού ἐμελλε νὰ γνωρίσει ἀργότερα.

Ἡ προϊστορία τοῦ Προσωπογραφικοῦ Λεξικοῦ τῶν Παλαιολόγειων Χρόνων, πού ἐκδίδει τώρα ἡ Αὐστριακὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, ὅπως δίνεται στὸν πρόλογο τοῦ πρώτου τεύχους, ἀρχίζει μὲ τὴ φαινὴ ἐμπνευση τοῦ καθηγητῆ H. Hunger, ὁ ὁποῖος τὸ 1965 συνέλαβε τὴν ἰδέα τῆς ἐκδόσεώς του. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ἀρχίζει νὰ πραγματοποιεῖται λίγο ἀργότερα, τὸ 1966, μὲ τὴν ἀποδελτίωση τῶν πηγῶν ἀπὸ ἓνα ἐπιτελεῖο ἄξιων συνεργατῶν του μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν E. Trapp, ὁ ὁποῖος καθιερώνεται στὸ ἐξῆς ὡς ὁ ἰθύνων νοῦς τοῦ Λεξικοῦ.

Ἡ ἐκδοση τοῦ Λεξικοῦ προχώρησε πράγματι μὲ γοργὸ ρυθμὸ. Τὸ πρῶτο τεῦχος ἐμφανίστηκε τὸ 1976 προσφέροντας συνολικὰ 1723 λήμματα ('Ααρόν-΄Αφαράς). Τὸ δεύτερο τεῦχος, πού ἀκολούθησε ἓνα χρόνο ἀργότερα, περιέχει 2001 λήμματα καὶ καλύπτει ὀνόματα ὡς τὸ Γώτ. Ὑπολογίζεται ὅτι μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ δευτέρου τεύχους τὸ 1/5 τοῦ ὅλου ἔργου ἔχει ἤδη ἐπιτελεστεῖ. Τὸ κύριο πρόβλημα πού ἀντιμετώπισαν εὐθὺς ἐξαρχῆς οἱ ἐκδότες ἦταν ἂν θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλάβουν τὰ ἑλληνικὰ ὀνόματα ὄλων τῶν πηγῶν τῆς περιόδου 1259-1453 ἢ ἂν θὰ ἦταν σκόπιμο νὰ περιοριστοῦν στὰ ὀνόματα πού ἀπαντοῦν μόνον στὶς ἑλληνικὲς πηγές. Γιὰ πρακτικὸς κυρίως λόγους, καθόλα θεμιτοῦς, οἱ ἐκδότες προτίμησαν τὸ δεύτερο.

Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴ μηχανογράφηση τοῦ ὅλου ἔργου ἀποδείχτηκε ὁμολογομένως λαμπρὴ, διότι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφάνταστη ἐξοικονόμηση χρόνου, πού πετυχαίνεται στὴ σύνταξη τῶν πινάκων καὶ στὴν ἐκτύπωση, ἐπιτρέπει συνεχεῖς προσθήκες καὶ διορθώσεις. Ἄλλωστε ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἠλεκτρονικοῦ συστήματος (IBM) συνέβαλε οὐσιαστικὰ καὶ στὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐμφανίστηκε τὸ δεύτερο τεῦχος τοῦ Λεξικοῦ, πράγμα πού ἐλπίζουμε νὰ συμβεῖ καὶ μὲ τὰ τεύχη πού θὰ ἀκολουθήσουν.

Τὸ Λεξικὸ περιλαμβάνει ὀνόματα προσώπων πού ἀπαντοῦν τουλάχιστον μία φορὰ σὲ ἑλληνικὲς πηγές—ἱστορικά, φιλολογικὰ ἔργα, ἔγγραφα, σημειώσεις καὶ ἐνθυμήσεις χφφ, ἐπιγραφές, σφραγίδες κ.ἄ.—τῆς περιόδου 1259-1453. Στὰ λήμματα κατὰ κανόνα δίνονται οἱ ἀκόλουθες πληροφορίες: ἐπάγγελμα ἢ τίτλος, χρονολογία, γενεαλογικὰ στοιχεῖα. Τὶς παραπάνω πληροφορίες συμπληρώνουν ἀνάλογα μὲ τὴν περίπτωσιν, καὶ ἐφόσον τὸ ἐπιτρέπουν τὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν, σύντομα βιογραφικὰ σημειώματα μαζί μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία. Στὰ παραρτήματα τῶν δύο τευχῶν δίνονται οἱ συντομογραφίες καὶ οἱ πίνακες: (α) ὀνομάτων πού στὶς πηγές ἀπαντοῦν μὲ διάφορες γραφές

(β) μὴ ἑλληνικῶν ὀνομάτων, (γ) ἐπαγγελμαμάτων καὶ (δ) τόπων.

Στὸ Λεξικὸ θὰ πρέπει, νομίζουμε, νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ τὰ παρακάτω ὀνόματα:

1. Ἀγαπητὸς Ἰωσήφ. 14ος αἰ. Γραφέας τοῦ κώδ. 177 (40) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος. *SakAth* σ. 34.

2. Βενέρης Τίτος καὶ Θεόδωρος. 14ος αἰ. Τὰ ὀνόματά τους ἀπαντοῦν στὸ ἀκέφαλο καὶ ὡς τώρα ἀνέκδοτο συναξάριο τοῦ κώδ. ἀρ. 30 τῆς Bibl. Angelica, φφ 1^r-3^v, τὸ ὁποῖο μνημονεύει τὴν ἐπανάσταση τῶν Καλλεργῶν (1365-1366) στὴν Κρήτη: «... μετὰ δὲ τοῦτο πάντα τὸν τῆς Ἑλησοῦ λαὸν συναθροίσαντες εἰς τινὰ τόπον Ἀνώπολιν κεκλημένον στρατεύονται, ἐκεῖ γὰρ ἦσαν οἱ λοιποὶ τούτου δύο καταφυγόντες ὁμαίμονες τῶν καταληφθέντων Βενέρων (μετὰ) δύο Τίτου καὶ Θεοδώρου» φ. 3^r.¹

3. Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου ἐπανειλημμένα ἀπαντᾶ τὸ ὄνομα Γαβραῶς δὲν εἶναι ὅμως ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο ἂν πρόκειται γιὰ ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο (βλ. ἀρ. 3340). Οἱ ἐπιστολὲς ἀρ. 13 καὶ 17 (ἐκδ. Α. Karpozilos, *Seventeen Letters of Gregorios Akindynos, Or Chr Anal* 204 (1977) 99-101, 114-117) ἀπευθύνονται, ἡ μὲν πρώτη πρὸς τὸ Γαβραῶ, συγγραφέα ἐνὸς λόγου «Περὶ τῆς κόμης», ἐνῶ ἡ δευτέρα «πρὸς τὸν Ἰωάννη Γαβραῶ», ὁ ὁποῖος πιθανὸν νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἰωάννη Γαβραῶ, ἀλληλογράφο τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ (ἀρ. 3355).

4. Γαβροῦλ. 14ος αἰ. Κομιστῆς τῆς ἐπιστολῆς ἀρ. 5 τοῦ Γρηγορίου Ἀκινδύνου (Βλ. Karpozilos, σ. 80 κ.έ.).

5. Γρηγόριος. 1432. Γραφέας τοῦ κώδ. 255 τῆς μονῆς Βατοπεδίου, πιθανὸν ταυτιζόμενος μὲ τὸν ὁμώνυμό του γραφέα διαφόρων βατοπεδινῶν κωδικῶν (ἀρ. 4533). *EustVat* σ. 55.

6. Τέλος τὸ ὄνομα Ἀλεξίπουλος Κωνσταντῖνος (ἀρ. 593) πρέπει, νομίζουμε, νὰ διορθωθεῖ σὲ «Ἀλεξόπουλος Κωνσταντῖνος». Προφανῶς τὸ λάθος προῆλθε ἀπὸ τοὺς Vogel-Gardthausen, σ. 241. Ὅπως τεκμηριώνεται ἀπὸ τὴν γραφὴν τοῦ χφ 209 (72) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, γραφέας τοῦ ὑπῆρξε ὁ Κωνσταντῖνος Ἀλεξόπουλος: «διὰ χειρὸς κάμοῦ τοῦ ἀμαρτωλοῦ Κωνσταντῖνου τοῦ Ἀλεξοπούλου» φ. 247α (νέα ἀρίθμηση φ. 494). Πρβ. καὶ *SakAth*, σ. 39.

Μὲ ἔντονο ἐνδιαφέρον ἀναμένουμε καὶ τὰ ὑπόλοιπα τεύχη ποῦ θὰ ὀλοκληρῶσουν τὸ Προσωπογραφικὸ Λεξικὸ τῆς Αὐστριακῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ

H. Deliyanni-Doris, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, München 1975. 8ο, σσ. VII-XII+307, πίν. 1-42. (Misc. Byz. Monacensia, Heft 18, Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Universität).

¹ Ἡ ἐργασία αὐτὴ τῆς κ. Δεληγιάννη, ποῦ ὑπῆρξε καὶ ἡ διδακτορικὴ της

1. Βλ. Γ. Κ. Παπάζογλου, Ἰωσήφ Φιλάργης ἢ Φιλάργιος, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 172, 248-249.

διατριβή στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους μελετητές της μεταβυζαντινής τέχνης μιὰ και, όπως παρατηρεῖ δίκαια ἡ συγγραφεύς, οἱ δημοσιεύσεις τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος εἶναι λίγες καὶ ἀποσπασματικές. Σ' αὐτὴν ἐξετάζονται οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα στοῦ καθολικὸ τῆς μονῆς τοῦ Ὁσίου Μελετίου στὸν Κιθαιρώνα καὶ τοποθετοῦνται ἀνάμεσα στὰ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 16ου αἰ.

Οἱ ἐκδηλώσεις τῆς τέχνης στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, περιορισμένες ἀπ' τὸν κατακτητὴ, δὲν ἔχουν νὰ παρουσιάσουν ἐντυπωσιακὰ καὶ ὀλοκληρωμένα ἔργα παρὰ μόνο στὴ ζωγραφικὴ, ποὺ σπεύδει νὰ καλύψει τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ναῶν μὲ εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες. Ζωγραφίζουν τὶς μαυρισμένες τοιχογραφίες τῶν παλιῶν ναῶν ποὺ δὲν ἔγιναν τζαμιά, τοὺς νέους ναοὺς μὲ τοὺς ἀπλουστευμένους καὶ διακριτικούς ἀρχιτεκτονικοὺς τύπους ἀλλὰ καὶ τὰ προσκτίσματα ποὺ ἔρχονται νὰ διευρύνουν κυρίως μοναστηριακοὺς ναοὺς, ὅπως ὁ νάρθηκας ποὺ τίς τοιχογραφίες του παρουσιάζει ἡ κ. Δεληγιάννη. Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνων αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ ἡ προσπάθεια τῶν ζωγράφων νὰ κρατηθοῦν κοντὰ στὴ βυζαντινὴ παράδοση ἔκαναν πολλοὺς ἀπὸ τοὺς ἔλληνες μελετητές τῆς βυζαντινῆς τέχνης νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὴ ζωγραφικὴ αὐτὴ.

Θεμελιώδη ἔργα ὅπως τὸ *Σχεδιάσμα τῆς Ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωσιον* τοῦ Α. Ευγγύπουλου (1957) καὶ πολλὲς μελέτες τῶν Μ. Χατζηδάκη, Δ. Πάλλα, καὶ Ν. Δρανδάκη κ.ἄ. ἀναφέρονται στὰ γενικὰ προβλήματα τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Λείπουν ὅμως οἱ μονογραφίες ποὺ θὰ παρουσιάσουν τὸ ὕλικό, ἐξετάζοντας διεξοδικὰ τὰ προβλήματα ποὺ θέτει κάθε μνημεῖο χωριστά. Ἡ ἐργασία λοιπὸν αὐτὴ τῆς κ. Δεληγιάννη-Δωρῆ, ποὺ διακρίνεται γιὰ τὴν συστηματικὴ διερεύνηση ἀνάλογων προβλημάτων, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα βήματα στὸν τομέα τῆς ἔρευνας ζωγραφικῶν συνόλων τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου. Καὶ εἶναι εὐχάριστο ὅτι ἤδη ἡ ἔρευνα αὐτὴ βρῆκε συνέχεια καὶ σ' ἄλλες ἐνδιαφέρουσες δημοσιεύσεις. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ μελέτη ἀρχείων ὅπως αὐτῶν τοῦ Ἀγ. Ὁρους καὶ τῆς Βενετίας, ἡ στερέωση, ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ φωτογράφιση τῶν μεταβυζαντινῶν μνημείων ποὺ ἀρχισε θὰ δώσουν μεγαλύτερες δυνατότητες σωστῆς μελέτης ὥστε νὰ αὐξηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν μελετητῶν.

Οἱ τοιχογραφίες ποὺ ἐξετάζει ἡ κ. Δεληγιάννη παρουσιάζουν τὸ μειονέκτημα ὅτι καλύπτουν μόνο τοὺς τοίχους τῆς λιτῆς τοῦ καθολικοῦ καὶ ἀποτελοῦν κατὰ κάποιον τρόπο συμπλήρωμα τοῦ εἰκονογραφικοῦ συνόλου. Ἔτσι δὲν δίνεται ἡ δυνατότητα στὴν συγγραφεύς νὰ μελετήσῃ ἓνα ὀλοκληρωμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Καὶ ἐπειδὴ τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀπὸ τὰ θέματα θὰ βρίσκονταν μέσα στὸν κύριον ναό, εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ δευτερεύοντα θέματα, ὅπως οἱ παραβολές, ἡ κοίμησις τοῦ Ὁσ. Μελετίου καὶ ὁ κύκλος μαρτυρίων ποὺ σχετίζονται πρὸς τὸ μνηολόγιο. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα δὲν παρουσιάζει πρωτοτυπία σὲ σχέση μὲ ὅ,τι μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὸν «Διονύσιον τὸν ἐκ Φουρνᾶ». Ἡ προσφορὰ ὅμως τῆς συγγραφῆς στοῦ σημείου αὐτὸ εἶναι τὰ συμπεράσματά της πάνω στὴν γενικότερη ἐξέταση τῆς θέσεως τῶν θεμάτων, καθὼς καὶ σχετικὰ μὲ τὴν λειτουργικότητα τοῦ χώρου, τὴν λειτουργία τοῦ Ὁρθρου καὶ τὴν τελετὴ τῆς Λιτῆς.

Ἡ σημαντικότερη προσφορὰ της ὅμως πιστεύουμε ὅτι εἶναι τὸ ὅτι ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα ἐκτεταμένα—δυσανάλογα θὰ λέγαμε ἂν δὲν ἀναγνωρίζαμε

θετική πλευρά σ' αυτό—μέ τόν κύκλο τῶν μαρτυρίων. Πρόκειται γιά θέμα ιδιαίτερα ἀγαπητό στήν περίοδο αὐτή, ὥστε πολλοί θά εἶναι οἱ μελετητές πού θά προσφύγουν τόσο στά ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα τῆς κυρίας Δεληγιάννη, ὅσο καί στόν κατάλογο τῶν συνθέσεων τῶν μαρτυρίων. Ὁ κατάλογος, ἀποτελεσμα διεξοδικῆς ἐρευνας ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖο ἀλλά ὄχι καί τὸ μικρότερο μέρος τῆς ἐργασίας της. Τὰ στοιχεῖα πού παρατίθενται σ' αὐτόν εἶναι: ἡ ἐπιγραφή πού συνοδεύει τὴ σύνθεση, ἡ περιγραφή τῆς καταστάσεως τῆς συνθέσεως, τὸ ἀντίστοιχο κείμενο τῶν μνημάτων, τὸ ἐπίγραμμα καί ἡ ἀντίστοιχη περιγραφή τῆς ἴδιας συνθέσεως ἀπὸ τὴν «Ἑρμηνεία ζωγραφικῆς τέχνης» καί τέλος ἡ περιγραφή τῆς ἴδιας τῆς συνθέσεως μὲ συγκρίσεις ἀπὸ ἄλλα ἀνάλογα ἔργα.

Ἡ ἐρευνα τοῦ κύκλου τῶν μαρτυρίων ἀποδεικνύει καί τεκμηριώνει ἀκόμη μιὰ φορά τὴ στενὴ σχέση καί τοὺς δεσμούς τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς μὲ τὴ βυζαντινὴ παράδοση. Ἐπιβεβαιώνεται πρῶτα, μετὰ τὴν ἐξέταση τῶν κριτηρίων ἐπιλογῆς τῶν μαρτυρίων, ὅτι ἡ ἐπιλογή αὐτὴ βασίστηκε σ' ἀντίστοιχες προτιμήσεις πού παρατηροῦνται στὰ βυζαντινὰ κείμενα ἐορτολογίων. Ἡ εἰκονογραφικὴ ἐξέταση τῶν μαρτυρίων καί ἡ σύγκρισή τους μὲ τὸ κείμενο τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ ἀποδεικνύουν τὸν στενὸ δεσμὸ μὲ τὴ βυζαντινὴ παράδοση, ἀλλὰ συγχρόνως καί τίς λιγιστὲς δυνατότητες πού παρέχονται στόν ζωγράφο γιά πρωτότυπη δημιουργία. Οἱ διαφοροποιήσεις πού παρατηροῦνται, περιορίζονται στήν προσαρμογὴ τῶν θεμάτων στοῦ χώρου καί σὲ μικρὲς παραλλαγὲς σὲ λεπτομέρειες, βασισμένες κι αὐτὲς σὲ γνωστὰ πρότυπα, πού ἐπιτρέπουν στοῦ ἴδιο μαρτύριου νὰ διαφέρει λίγο ἀπὸ ἅγιο σὲ ἅγιο. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ἐδῶ, ὅτι μὲ τὴν διαίρεση τῶν μαρτυρίων σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τους καί τὴν περιγραφή κάθε τύπου ἡ συγγραφεὺς ἀπέφυγε τὸν σκόπελο τῆς μονότονης ἐπαναλήψεως στὶς περιγραφές.

Ἡ τεχντροπικὴ ἀνάλυση τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ἀπόλυτα ἐπιτυχῆς. Μετὰ ἀπὸ ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις ὅπως ἡ ἐρμηνεία τοῦ τονισμοῦ τοῦ τοπίου σὲ βᾶρος τῶν μορφῶν τῆς συνθέσεως σὰν φαινομένου πού προέρχεται ἀπὸ γενικότερες τάσεις τῆς ἐποχῆς, πού δείχνει ἑλλειψὴ ἐνδιαφέροντος γιά τὸν ἄνθρωπο, ἀποδεικνύει πειστικὰ ὅτι πρόκειται γιά ἔργο ἐνὸς ζωγράφου καί τοῦ συνεργείου του. Στὸ συνεργεῖο αὐτὸ δὲν διακρίνονται διάφορα χέρια.

Ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τοιχογραφιῶν στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰ. εἶναι τεκμηριωμένη. Βασίστηκε ὄχι μόνο στὴ σύγκριση εἰκονογραφικῶν καί τεχντροπικῶν στοιχείων μὲ ἄλλα χρονολογημένα μνημεῖα, ἀλλὰ καί σὲ ἱστορικὰ στοιχεῖα πού συνδέουν τὴν ἐκτέλεση τῶν τοιχογραφιῶν μὲ μιὰ ἀνακαίνιση τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο τῶν Ἀθηνῶν Νικάνορα (1573-1599).

Τὸ τελευταῖο—πρὶν ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν μαρτυρίων—κεφάλαιο ἀναφέρεται στὴ θέση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ὁσίου Μελετίου μέσα στὴν τέχνη τοῦ 16ου αἰ. Τοποθετοῦνται κοντὰ σὲ ἔργα ὅπως τοῦ Φράγκου Κονταρῆ στὴ Βελτίτσα (1568), τῶν Καθολικῶν τῶν μονῶν Ντίλιου (1543) καί Φιλανθρωπινῶν (1560), τοῦ Ἀγ. Ζαχαρία στὴν Καστοριά καί ἴσως μερικὰ μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς. Ἡ συσχέτιση τῶν τοιχογραφιῶν αὐτῶν τοῦ Ὁσ. Μελετίου μὲ μνημεῖα τοῦ «Θηβαϊκοῦ ἐργαστηρίου» πού σωστὰ προσδιορίζει ἡ κ. Δεληγιάννη, εἶναι ἐπιτυχημένη. Πιστεύουμε ὅμως ὅτι ὁ ὄρος «θηβαϊκὸ ἐργαστήριον» ἢ «Θη-

βαϊκή σχολή» είναι κάπως πρόωμος και πρέπει να τον δεχθούμε με εισαγωγικά, όπως προτείνει και ο κ. Χατζηδάκης. Και τούτο γιατί πολλά στοιχεία τεχνοπαιδικά και εικονογραφικά προϋπάρχουν του Φράγκου Κατελάνου, που θεωρείται ιδρυτής της σχολής αυτής στα μέσα του 16ου αιώνα. Πρώτο ένυπόγραφο έργο του είναι οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου του Άγ. Νικολάου, στο καθολικό της Μονής της Λαύρας (1560), και παλαιότερο οι τοιχογραφίες του καθολικού της μονής Βαρλαάμ στα Μετέωρα (1549), που αποδίδονται επίσης σ' αυτόν. Άλλα οι τοιχογραφίες της μονής Ντίλιου, που δίκαια τοποθετεί ο κ. Δεληγιάννη στον κύκλο αυτό, είναι έργο άγνωστου ζωγράφου παλιότερο, (1540), και δεν είναι οι μόνες. Μπορούμε λοιπόν να δεχθούμε ότι ο ζωγράφος του Όσ. Μελετιίου ανήκει στη σχολή αυτή, που πράγματι υπάρχει τον 16ο αιώνα και συνεχίζεται τον 17ο αιώνα, και που ένδεχομένως το κέντρο της δεν είναι η Θήβα, αλλά τα Γιάννενα.

Τελειώνοντας θα θέλαμε να τονίσουμε ότι η μεθοδικότητα και η σωστή αξιοποίηση του ύλικού διακρίνει την έργασία αυτή της κ. Δεληγιάννη και την κάνει πρότυπο για ανάλογες έργασίες.

ΚΑΤΙΑ ΔΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

F. Thiriet, Études sur la Romanie greco-vénitienne (Xe-XVe siècles), London (Variorum Reprints) 1977. 8ο, σσ. 362.

Όσοι ασχολούνται με τη μελέτη της Βενετοκρατίας στην Ελλάδα, για να μπορούν να έρμηνεύουν τα πολιτικά, έθνικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτιστικά προβλήματα που δημιούργησε ή βενετσιάνικη κατάκτηση στον ελληνικό χώρο, χρειάζεται να γνωρίζουν καλά την ιστορία της Βενετίας. Μολονότι η διαπίστωση αυτή είναι αυτονόητη, έχει παρατηρηθεί ότι το ένδιαφέρον για τη γνώση της ιστορικής πορείας των κατακτητών, αντί να είναι προϋπόθεση για τη σπουδή των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, παίρνει πολλές φορές μεγαλύτερες διαστάσεις, με αποτέλεσμα ο εμπλουτισμός της προβληματικής να παρουσιάζει κάποια ανισότητα. Έτσι συμβαίνει συχνά τα προβλήματα να εξετάζονται περισσότερο από τη σκοπιά των Βενετσιάνων κατακτητών παρά από τη σκοπιά των κατακτημένων πληθυσμών. Οι μελέτες του Freddy Thiriet είναι χρήσιμες ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο: γιατί μς επιτρέπουν να βλέπουμε τα πράγματα ισόρροπα και από τη βενετσιάνικη και από την ελληνική μεριά.

Κάτοχος της βενετσιάνικης ιστορίας¹ και έξοικειωμένος με το αρχαικό ύλικό, που το δάμασε δουλεύοντας χρόνια στις βιβλιοθήκες και τα αρχεία της Βενετίας, ο Thiriet δημοσίευσε δύο βασικά για την έρευνα της περιόδου της Βενετοκρατίας έργα: την *Romanie vénitienne au Moyen Age*, που αποτελεί και την πρώτη συνθετική μελέτη για τον βυζαντινό χώρο που έπεσε μετά την

1. Βλ. F. Thiriet, *Histoire de Venise*, Paris (Que sais-je, n. 522) 1969.

τέταρτη σταυροφορία στη σφαίρα τῆς βενετσιάνικης ἐπιρροῆς, καὶ τὴν πολύτιμη σειρά μετὰ τὰ *Régestes* τῶν ἀποφάσεων τῆς Συγκλήτου καὶ τῶν ἄλλων ἀνωτέρων διοικητικῶν ὀργάνων τῆς Βενετίας, ὅπου καθρεφτίζεται ἡ βενετσιάνικη πολιτικὴ στὴ Ρωμανία¹. Πρόσφατα στὶς ἐκδόσεις «*Variorum Reprints*» κυκλοφόρησαν συγκεντρωμένες σ' ἓναν τόμο οἱ μελέτες κι οἱ ἀνακοινώσεις του σὲ διάφορα συνέδρια, ἀπὸ τὸ 1953 ὠς τὸ 1976, μετὰ τὸν γενικὸ τίτλο: *Études sur la Romanie greco-vénitienne*. Εὐστοχα, νομίζω, ὁ συγγραφέας προτίμησε τὸν ὄρο «ἐλληνο-βενετικὴ Ρωμανία» γιὰ τὴ δῆλωση τοῦ βενετοκρατούμενου ἐλληνικοῦ χώρου, ἐγκαταλείποντας ἔτσι τὸν κοινὸ ἀλλὰ μονόπλευρο ὄρο «βενετικὴ Ρωμανία», ποῦ χρησιμοποιοεῖται συνήθως σὲ ἀντιδιαστολὴ μ' αὐτὸν τῆς βυζαντινῆς Ρωμανίας.

Ὁ τόμος περιλαμβάνει 19 μελέτες, ποῦ μποροῦν νὰ χωριστοῦν σὲ διάφορες ἐνότητες (πηγές, οἰκονομικὴ ἱστορία, ἐμπόριο, θρησκεία κ.ά.), καλύπτοντας τὴ χρονικὴ περίοδο ἀπὸ τὸν 10ο (κυρίως 13ο) ὠς τὸν 15ο αἰ., ἀπὸ τὴν πρώτη δηλ. ἐγκατάσταση τῶν Βενετσιάνων ἐμπόρων στὴ βυζαντινὴ ἐπικράτεια ὠς τὴν κατάλυση σχεδὸν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Τὴν πρώτη ἐνότητα τὴν ἀποτελοῦν οἱ σχετικὲς μετὰ ἔργα ὑποδομῆς μελέτες. Ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει τέσσερις ἐργασίες στὶς βενετσιάνικες πηγές, συγκεκριμένα στὰ χρονικά, τονίζοντας τὴν ἀξία καὶ σημασία ποῦ ἔχουν γιὰ τὴν ἱστορία γενικὰ τῶν βενετοκρατούμενων ἐλληνικῶν περιοχῶν. Ἡ πιὸ χρησιμὴ ἀπ' αὐτὲς εἶναι ἡ καταλογογράφηση τῶν ἀνώνυμων χρονικῶν τῆς Μαρκεσιανῆς Βιβλιοθήκης ποῦ ἀνήκουν στὸν 14ο-15ο αἰ. καὶ ἡ περιγραφή τῶν χρονικῶν τοῦ Giangiacomo Caroldo, Antonio Morosini, Gaspero Zancaruolo καὶ Zorzi Dolfin. Οἱ ὑπόλοιπες ἀναφέρονται στὸ χρονικὸ τοῦ δόγη-χρονογράφου Andrea Dandolo, στὸν πλοῦτο τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων ποῦ περιέχει τὸ χρονικὸ τοῦ Niccolò Trevisan γιὰ τὴν κρητικὴ, ἰδίως, ἱστορία καί, τέλος, στὸ πρόβλημα τῆς συγγραφῆς τοῦ χρονικοῦ τοῦ ψευδο-Zancaruolo. Ἡ καταλογογράφηση αὐτὴ μαζί μετὰ τίς θαυμάσιες ἐργασίες τοῦ Α. Carile γιὰ τὴ βενετσιάνικη χρονογραφία τοῦ 13ου-15ου αἰ.² εἶναι τὰ βασικὰ ἐγχειρίδια ποῦ διαθέτουμε γιὰ τὴν ἔρευνα σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τίς πηγές.

Ἡ ἀγροτικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας, ἡ οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση τῶν νέων ἐδαφῶν ποῦ προσκολλήθηκαν στὸν ἀποικιοκρατικὸ της κορμὸ καὶ τὸ βενετσιάνικο ἐμπόριο στὸ τμήμα τῆς Μεσογείου ποῦ ἀνήκε, προτοῦ περάσει κάτω ἀπὸ τὴ σημαία τοῦ Ἁγίου Μάρκου, στὸ βυζαντινὸ κράτος, τράβηξαν

1. Οἱ πλήρεις τίτλοι τῶν δύο αὐτῶν ἔργων εἶναι: *La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine vénitien (XIIe-XVe siècles)*, Paris 1975 (β' ἔκδοση μετὰ βιβλιογραφικὲς προσθήκες).—*Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, τ. 1 (1329-1399), τ. 2 (1400-1430), τ. 3 (1431-1463), Paris—La Haye 1958, 1959, 1961.—*Délibérations des Assemblées vénitienes concernant la Romanie*, τ. 1 (1160-1363), τ. 2 (1364-1463), Paris—La Haye 1966, 1971.

2. Α. Carile, *La cronachistica veneziana (sec. XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Firenze 1969.—Τοῦ ἴδιου, *Aspetti della cronachistica veneziana nei secoli XIII e XIV, Aspetti della storiografia veneziana fino al XVI secolo: aspetti e problemi* a cura di A. Pertusi, Firenze 1970.

ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὴν προσοχὴ τοῦ Thiriet. Οἱ πόλεις καὶ τὰ χωριά τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, ἡ δραστηριότητα τῶν Βενετσιάνων στὴ Θεσσαλονίκη τὸν 14ο αἰ., ἡ κίνηση τῶν γαλερῶν καὶ οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές τῆς βενετσιάνικης οἰκογένειας Bembo εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἰδιαίτερα τὸν ἀπασχόλησαν.

Ἡ Κρήτη, ἡ μεγαλύτερη καὶ πλουσιότερη κτήση τῆς Βενετίας στὴ Μεσόγειο, συγκεντρώνει δίκαια τὸ ἐνδιαφέρον κάθε βενετολόγου. Χάρη στὸ πολυτιμο ἀρχεῖο τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης ὁ ἐρευνητὴς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσῃ με ἀσφάλεια τὰ κρητικὰ πράγματα, δίνοντας ἢ καὶ προτείνοντας ἀκόμη λύσεις σὲ πολλὰ καὶ ποικίλα αἰτήματα. Ὁ Thiriet, βασισμένος στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ ὕλικο, ἐξετάζει, με τὴν ἀνεση ποὺ τοῦ ἐξασφαλίζει ἡ πολύχρονη ἐπαφὴ του με τὰ βενετσιάνικα ἔγγραφα¹, τὴ θρησκευτικὴ κατάστασι στὸ νησί στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ., τίς ἀφορμές τῆς δυσαρέσκειας τῶν φεουδαρχῶν τῆς Κρήτης ποὺ προκάλεσαν τὴν ἐπανάστασι τοῦ 1363, τὴν ἐμπορικὴ σημασία τοῦ Χάνδακα καὶ τὴν κοινωνικὴ σύνθεσι τοῦ πληθυσμοῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Ρεθύμνου.

Τέλος, δύο χωριστὲς ἐνότητες περιλαμβάνουν ἐργασίες ποὺ ἀναφέρονται στὰ προβλήματα τῆς βενετσιάνικης διοικήσεως στὴ Ρωμανία καὶ στὶς σχέσεις τῆς Βενετίας με τὴ Γένοβα, τὸ Βυζάντιο, τὴν Τουρκία καὶ τὰ τουρκικὰ ἐμιράτα τῆς Μ. Ἀσίας στὸν 14ο αἰ. Δύο ἀπὸ τίς σπουδαιότερες μελέτες ποὺ ἐντάσσονται στὴν τελευταία κατηγορία εἶναι «Ἡ Βενετία καὶ ἡ κατάκτησι τῆς Τενέδου στὸν 14ο αἰ.» καὶ «Οἱ βενετσιάνικες ἐπεμβάσεις στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου στὸν 14ο αἰ.».

Ἀπ' αὐτὴ τὴ σύντομη καὶ γενικὴ περιγραφὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ τόμου, ποὺ ἀντιπροσωπεύει μιᾶς σχεδὸν εἰκοσιπενταετίας συγγραφικὴ δραστηριότητα, εὐκόλα διαπιστώνεται ὅτι κανένας ἐρευνητικὸς τομέας δὲν ἀγνοήθηκε ἀπὸ τὸν συγγραφέα. Στρηγιμένες πάντα σὲ ἀρχεῖακές πηγές, συνήθως ἀνέκδοτες, οἱ μελέτες του προσφέρουν τὴν εἰκόνα τῆς κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ θρησκευτικῆς κατάστασε ποὺ ἐπικράτησε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία, καὶ δημιουργοῦν, συγχρόνως, με τὴν ἀφθονία τῶν στοιχείων ποὺ περιέχουν τίς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐρευνα τοῦ τεράστιου προβλήματος τῆς συμβίωσε Ἑλλήνων καὶ Βενετσιάνων στὸν ἴδιο γεωγραφικὸ χῶρο². Τὸ βιβλίο κλείνει με εὐρητήριο τῶν κυρίων ὀνομάτων προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων ποὺ ἀναφέρονται καὶ στὶς 19 μελέτες.

Ἀκόμη μιὰ φορὰ ἄς τονιστεῖ ἡ βοήθεια ποὺ προσφέρει στὸν ἐρευνητὴ ἡ σειρὰ τῶν «Variorum Reprints». Ἡ συλλογὴ σὲ ἓναν ἢ δύο, πολλὰς φορὲς,

1. Ὁ Thiriet ἔχει ἔτοιμη γιὰ ἔκδοσι μιὰ ἀπὸ τίς κυριότερες σειρές τοῦ ἀρχείου τοῦ Δούκα τῆς Κρήτης (*Ducali e lettere ricevute, 1402-1669*), ποὺ ἔχει ἤδη ἀναγγελεθεῖ στὶς ἐκδόσεις τοῦ *Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia*.

2. Σημειῶνω ὅτι τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἀπασχόλησε ἰδιαίτερα τὸ 15ο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Ἀθήνα 1976). Ἐνα ἀπὸ τὰ κύρια θέματά του ἦταν *La symbiose dans les États Latins formés sur les territoires byzantins : phénomènes sociaux, économiques, religieux et culturels*. Ἡ ἀντίστοιχη ἀνακοίνωσι τοῦ Thiriet εἶχε τίτλο: *La symbiose dans les États Latins formés sur les territoires de la Romania Byzantine (1202 à 1261). Phénomènes religieux*.

τόμους παλιών και νέων έργασιών του ίδιου συγγραφέα γύρω από έναν κεντρικό άξονα και διευκολύνει τον μελετητή στην έρευνά του, αλλά και του δίνει τη δυνατότητα να εκτιμήσει σε σωστές βάσεις τη γενικότερη προσφορά του συγκεντρωμένου έργου.

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Venezia centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi. A cura di *Hans-Georg Beck, Manoussos Manoussacas, Agostino Pertusi*, Firenze, Leo S. Olschki, 1977. 8ο, σσ. 710, 55 εικ. (Fondazione G. Cini, Studi n. 32).

Τὰ Πρακτικά του Συνεδρίου που είχε ως θέμα «'Η Βενετία ως κέντρο μεσολάβησης ανάμεσα σε 'Ανατολή και Δύση (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνες), 'Απόψεις και προβλήματα» είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για τον Έλληνα ιστορικό της Βενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, γιατί προσφέρουν την ευκαιρία να ιδωθεί ποικιλότροπα ή περίοδος της 'Αλωσης και της πρώτης μεταβυζαντινής περιόδου και παράλληλα επισημαίνουν προβλήματα και δίνουν κεντρίσματα για την παραπέρα έρευνα.

Τὰ θέματα που τίγονται στους δύο τόμους των Πρακτικῶν διαιρέθηκαν σε ὀκτώ κατηγορίες: 'Η θέση της Βενετίας στο μεσογειακό χώρο και απέναντι στα κράτη του 'Ατλαντικού, ή Βενετία ως κέντρο πληροφοριῶν για την κατάσταση στην 'Οθ. Αυτοκρατορία, οι μειονότητες στη Βενετία, τὸ βενετικό ἐμπόριο, ή τυπογραφία και τὸ βιβλίο στη Βενετία, οι γλωσσικὲς ἀλληλεπιδράσεις στὸν βενετικό χώρο, ή ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τῆς Βενετίας, ή βυζαντινοβενετικὴ τέχνη (τοῦ μωσαϊκοῦ και τῆς εἰκόνας). Τὰ παραπάνω θέματα ἀνέλαβαν να παρουσιάσουν ἐπιστῆμονες ἀπὸ διάφορα κράτη, ἀπὸ τὴν Αὐστρία (Demus), τὸ Βατικανὸ (Canart), τὸ Βέλγιο (Verlinden), τὴ Γαλλία (Braunstein, Coutelle, Irigoin, Mantran, Thiriet), τὴ Γερμανία (Beck, Hein, Kellebenz, Kissling, Kretzenbacher, Schilbach), τὴν 'Ιταλία (Bettini, Branca, Cortelazzo, Fedalto, Follieri, Gaeta, Peri, Pertusi, Rusconi, Stussi, Tenenti, Tucci, Valkanover), τὸ 'Ισραήλ (Ashtor, Jacoby), τὴ Μ. Βρετανία (Wilson), τὴν Πορτογαλία (Magalhães Godinho), τὴν 'Ελλάδα ἐκπροσώπησαν οἱ Βρανούσης, Ζακυθηνός, Κασμάτης, Μανούσacas, Πολίτης, Χασιώτης, Χατζηδάκης.

Ἐπειδὴ πρόκειται για ἀνακρινώσεις που ὀπωσδήποτε δὲν ἀποβλέπουν στὴ συνθετικὴ και σφαιρικὴ (και ἐξαντλητικὴ ἀκόμη) ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος, ὅπως ἐπιδιώκουμε μὲ τὸ βιβλίο, ἀλλὰ ἀποσκοποῦν στὸν τουρισμὸ ὀρισμένων πτυχῶν, στὴ θέση προβλημάτων και στὴ δημοσιότητα νέων στοιχείων που προέκυψαν πρόσφατα ἀπὸ έρευνα, και ὅλα αὐτὰ μὲ σκοπὸ να προκαλέσουν τὴ συζήτηση ἀνάμεσα στους συνέδρους, κρίναμε για τοὺς λόγους αὐτοὺς ὅτι στόχος μας στὴν παρουσίασή μας αὐτὴ πρέπει να εἶναι να δείξουμε ἀκριβῶς ποῖο νέο ὕλικὸ στις ὡς τώρα γνώσεις μας προσφέρουν τὰ Πρακτικά. Κατὰ τὴν

πραγμάτευση θα τηρήσουμε τη σειρά που ακολούθησε και το Συνέδριο (όπως τα θέματα σημειώθηκαν παραπάνω).

Ἐντονη συζήτηση προκλήθηκε στην πρώτη ομάδα των ανακοινώσεων κατά την ἀνάλυση τῆς θέσης τῆς Βενετίας, ὅταν αὐτὴ ἀναγκάστηκε νὰ ἀντιμετωπίσει κατὰ τὸν 15ο καὶ 16ο αἰῶνα τὴν ἐξάπλωση τῶν Τούρκων καὶ τὴ νέα πραγματικότητα στὸν Ἀτλαντικό. Ἐγινε φανερό ὅτι ἡ Βενετία δὲν μπόρεσε νὰ ἀναλάβει πρωτεύοντα ρόλο στὸ πλαίσιο τῆς νέας εὐρωπαϊκῆς τάξης καὶ νὰ συμβαδίσει μὲ τὴν ὑπόλοιπη Δυτικὴ Εὐρώπη. Καὶ δὲν πιστοποιεῖται αὐτὸ μόνο ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Βενετοὶ δὲν στράφηκαν πρὸς ὑπερπόντιες κτήσεις (ἀν καὶ ἄτομα παίρνουν μέρος στὰ ὑπερατλαντικὰ ταξίδια, ὅπως ὁ Alvise da Mosto), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι μέσα στὸ «δικό τους» χῶρο, τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐξακολούθησαν νὰ θεωροῦν τὰ πράγματα μὲ τὸ ἴδιο παλαιὸ (τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου) μέτρο. Εἶναι βέβαια ἡ Βενετία κατὰ τὸν 16ο αἰ. ἡ πνευματικὴ πρωτεύουσα τῆς γηραιᾶς ἡπείρου, ὥστόσο ἡ δύναμή της ὀλοένα περιορίζεται. Ἐτσι, ὅπως τονίστηκε, ἡ ἰσορροπία, πού ἦταν ὁ ἄξονας τῆς βενετικῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἀποδείκνυε σύγχρονα καὶ τὴν ἀδυναμία της γιὰ δυναμικὴ παρουσία.

Ὁ καθηγ. Ζακυθηνὸς ὑποστήριξε ὅτι στὴ Βενετία κυριάρχησε, πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση, ἓνα εἶδος μισελληνισμοῦ, πού ἀυξάνοταν ὅσο τὸ Βυζάντιο μεταβαλλόταν ἀπὸ οἰκουμενικὸ σὲ ἐλληνικὸ κράτος· δηλαδὴ ὑπῆρχαν ἓνα εἶδος ἀνταγωνισμοῦ καὶ ἐδαφικὲς βλέψεις. Ὅλοι ὥστόσο οἱ συνέδροι συμφώνησαν ὅτι ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἡ Βενετία μεταβάλλεται σὲ «φιλελληνικὴ» δύναμη, μὲ ὀλοένα αὐξανόμενους ψυχικοὺς δεσμοὺς μὲ τοὺς Ἕλληνας. Ἐξάλλου ἡ Βενετία χρησιμοποίησε τοὺς Ἕλληνας γιὰ νὰ κατοχυρώσει τὴν παρουσία της στὴν Ἀνατολή, ὅπως καὶ οἱ Ἕλληνας ὑπῆρξαν οἱ καλύτεροι πληροφοριοδότες καὶ πράκτορες τῶν Εὐρωπαίων στὸ χῶρο τῆς Ὀθ. Αὐτοκρατορίας. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς δικαιολογοῦνται ἱστορικὰ τὸ ἄσυλο καὶ ἡ προστασία πού οἱ Βαλκάνιοι βρῆκαν στὴν πόλη τῶν Τεναγῶν. Ἀλβανοί, Δαλματοὶ καὶ Ἕλληνες ἀποτέλεσαν τὶς ἰσχυρότερες μειονότητες πού ἀνῆκαν στὸ βενετικὸ ἀποικιακὸ κράτος. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἔλαβαν τὰ προνόμια (νομικὰ—ὕψηκοότητα—καὶ δασμολογικὰ) πού ἀπέκτησαν οἱ Ἐβραῖοι, Δαλματοί, Ἀλβανοὶ καὶ Γερμανοί. Σύμφωνα μὲ τὶς ἔρευνες τῆς Dr. Imhaus οἱ Ἕλληνες ἦταν ἡ πολυαριθμότερη μειονότητα στὸν 14ο αἰ., ἀλλὰ οἱ Ἀλβανοὶ καὶ οἱ Δαλματοὶ τοὺς ξεπέρασαν στὸν 15ο αἰ. καὶ πρῶτοι ἀπέκτησαν νομικὸ καθεστῶς στὴ Βενετία. Ἀξιοσημείωτη ἦταν ἡ ἐβραϊκὴ παρουσία, ἐνῶ οἱ ἀνατολίτες Ἐβραῖοι κατεῖχαν τὴν πρώτη θέση στὸ ἐμπόριο τοῦ 16ου αἰῶνα.

Ἡ ἀνακοίνωση τοῦ E. Ashtor ἔδωσε μιὰ καινούργια ἀποψη τῆς βενετικῆς ἐμπορικῆς παρουσίας στὴν Ἀνατολή. Οἱ ἔρευνες τὸν ὡδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ἦταν ἡ Βενετία πού κυριαρχοῦσε στὸ ἐμπόριο ὡς τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ., ἀλλὰ ἄλλες πόλεις τῆς Δ. Μεσογείου (Βαρκελώνη, Γένοβα, Μασσαλία). Ὁ ἴδιος ἀκόμη συμπεραίνει ὅτι τὸ βενετικὸ ἐμπόριο ἀναπτύχθηκε ἀπὸ τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 15ου αἰ. καὶ κατόπιν, βασιζόμενο ὄχι τόσο στὴ δική του δυναμικότητα, ἀλλὰ ἐπωφελοῦμενο σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν οικονομικὴ καὶ τεχνολογικὴ ὀπισθοδρόμηση πού τότε ἄρχισε νὰ παρατηρεῖται στὸν χῶρο τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς (Ἀραβες καὶ Τούρκοι).

Ἡ διαπίστωση ὅτι ἡ Βενετία ἦταν μιὰ κοινωνία ἐμπόρων μᾶς ὀδηγεῖ αὐτόματα νὰ διερωτηθοῦμε ποιά πνευματικὴ ζωὴ ὑπῆρχε ἐκεῖ. Οἱ εἰσηγητὲς συμφώνησαν ὅτι ὁ οὐμανισμὸς δὲν ἦταν ἐγγενής, ἀλλὰ εἰσῆχθηκε στὴ Βενετία ἀπὸ τὴ Φλωρεντία. Ὁ Βενετὸς ἦταν πρῶτα ἀπ' ὅλα ἔμπορος καὶ ὁ κάθε εὐγενὴς ἔπρεπε νὰ ἀσκήσει («ὑποχρεωτικὰ») τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ ἔστω καὶ γιὰ ἓνα διάστημα. Στὴ Βενετία ὁ οὐμανισμὸς δὲν ὑπῆρξε αὐτοσκοπὸς καὶ τὸ βιβλίον ἦταν ἴσως περισσότερο ἐμπορικὸ ἀντικείμενο. Διέκριναν λοιπὸν οἱ Βενετοὶ τὴν ἀξία τῆς Τυπογραφίας καὶ τὴν προστάτεψαν καὶ αὐτὴ τοὺς χάρισε αἴγλη καὶ πλοῦτο. Παράλληλα ἡ Βενετία ἦταν καὶ κέντρο, τὸ μεγαλύτερο τῆς Εὐρώπης, ἐμπορίου ἑλληνικῶν χειρογράφων, πού εἴτε εἰσάγονταν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ εἴτε ἀντιγράφονταν στὴν πόλιν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας πρόσφυγες.

Ἡ εὐκολία πού ὑπῆρχε νὰ ἀποκτήσει κανεὶς χειρόγραφα καὶ ἡ παρουσία Ἑλλήνων ὑπῆρξαν οἱ συντελεστὲς πού ὀδήγησαν στὴν ἴδρυση ἐκεῖ τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων. Ἀκόμη, ἡ ζήτησις χειρογράφων καὶ βιβλίων αὐξήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον πού οἱ Βενετοὶ ἐπέδειξαν γιὰ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, καθὼς συνεχῶς ἡ ἐπαφή τους μὲ τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς τῶν κτήσεων γινόταν στενότερη. Πάνω στὸ θέμα τοῦ ἑλληνικοῦ χειρογράφου καὶ βιβλίου οἱ Ἕλληνας καὶ ξένοι εἰσηγητὲς ἀνέπτυξαν μὲ ἀκρίβεια καὶ λεπτομέρεια τὴν ἱστορία τῶν τυπογραφείων τῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἐκδόσεών τους.

Ὡς πολυεθνικὸ κράτος ἡ Βενετία ἦταν ἐπόμενο νὰ ἀποτελέσει τὸ κατάλληλο ἔδαφος γιὰ τὴν ἐπαφὴ ἀνάμεσα σὲ διάφορες γλῶσσες, καὶ κυρίως στὸ χῶρο ἐκεῖνο πού ἦταν κατ' ἐξοχὴν δικός της, τὴ θάλασσα καὶ τοὺς ἀνθρώπους της. Πάντως, συμπερασματικὰ τονίστηκε στὸ Συνέδριο ὅτι δὲν μπορούμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς διαμορφωμένης «φράγκικης» γλώσσας, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ ἓνα μεικτὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα.

Τὴν πραγματιστικὴ ἀντίληψη τῶν Βενετῶν, πού ὀφείλεται μερικὰ καὶ στὴν καθημερινή τους τριβὴ μὲ διαφορετικῆς ἐθνικότητος ὑπηκόους, δείχνει καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀνοχὴ πού χαρακτηρίζει τοὺς θεσμοὺς τους καὶ ἡ ἰσόρροπη θέση πού ἔλαβαν ἀπέναντι στίς δογματικὲς διενέξεις. Εἶναι γνωστὴ ἡ σταθερότητα πού τοὺς χαρακτήριζε στίς σχέσεις τους μὲ τὴν Ἁγία Ἐδρα, πού μὲ κάθε τρόπο ἐπιδίωκε νὰ ἐπιβάλλει τὴ δική της ἐπιρροή.

Τὸ τελευταῖο θέμα πού ἀπασχόλησε τὸ Συνέδριο ἦταν τὰ μωσαϊκὰ τοῦ Ἁγ. Μάρκου καὶ ἡ λεγόμενη κρητοβενετικὴ ζωγραφικὴ. Οἱ εἰσηγητὲς περιέγραψαν μὲ ἐνάργεια τὴ διακίνηση τῶν εἰκόνων, πράγμα πού ἀποτελοῦσε ἓνα ἐπικερδὲς ἐμπόριο.

Τὸ Συνέδριο αὐτὸ ὑπῆρξε πλοῦσιο σὲ συμπεράσματα καὶ τὰ Πρακτικὰ του δίνουν ἓνα πλήθος ἀφορμὲς γιὰ προβληματισμό. Τὸν Ἕλληνα ἐρευνητὴ περισσότερο θὰ ἐνδιέφερε ἡ ἐμβάθυνση σὲ θέματα ὅπως: ὁ χαρακτήρας τοῦ βενετικοῦ ἀποικιακοῦ κράτους (ἀπὸ θεσμικὴ καὶ οἰκονομικὴ σκοπιά), πού ἀλλάζε ἴσως κατὰ ἐποχές· ἡ γνῶσις καὶ ἡ καλλιέργεια τῶν ἑλληνικῶν στὸν βενετικὸ χῶρο· ἡ «φράγκικη» γλῶσσα (καὶ εἰδικὰ ἡ γλῶσσα τῶν Ἀσσιζῶν τῆς Ρωμανίας)· ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἑλλήνων στὸ ἐμπόριο τῆς Ἀνατ. Μεσογείου. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ζήτημα χρειάζεται περισσότερη μελέτη καὶ κριτικὴ θεώρηση.

Ὡς κατακλείδα αἰσθανόμαστε ἄμεσα τὴν ὑποχρέωση νὰ ὑπογραμμίσουμε τὴν ἑλληνικὴ παρουσία στὸ Συνέδριο, πού εἶχε καὶ τὴ συμπαράσταση καὶ τῶν ξένων πού πραγματεύθηκαν ἑλληνικὰ θέματα, καὶ τὴν ἱκανοποιητικὴ μὲ

τόν τρόπο αυτό προβολή τῆς συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων στήν πρόοδο τῆς βενετικής κοινωνίας. Μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ Συνεδρίου καταδείχτηκε καὶ ἡ ὀριμότητα ποὺ ἀπέκτησε τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βενετίας, ποὺ ἔχει σήμερα θέση ἀνάμεσα στὰ ἀξιολογότερα Ἰδρύματα τοῦ κλάδου του στὸ διεθνὴ χώρο. Θὰ ἦταν χρήσιμο ἂν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ συγκληθεῖ παρόμοιο συνέδριο στὴ δική μας χώρα μὲ τὴ συμμετοχὴ περισσότερων Ἑλλήνων.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Θάνοῦ Βερέμη, Οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ στρατοῦ στὴν ἑλληνικὴ πολιτική, 1916-1936, Ἀθήνα 1977. Ἐκδ. «Ἐξάντας», σσ. 467.

Ἡ ἐργασία τοῦ Θάνοῦ Βερέμη, ποὺ βασίζεται σὲ διδακτορικὴ του διατριβὴ γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ὁξφόρδης (Trinity College, 1974), εἶναι εὐπρόσδεκτη, ἀφενὸς γιὰτὶ ἀναφέρεται σὲ μιὰ κρίσιμη περίοδο τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ σὲ ἓνα βασικὸ τομέα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς Ἑλλάδας καὶ ἀφετέρου γιὰτὶ στηρίζεται σὲ πλούσιο καὶ ἄγνωστο ὡς τώρα ἀρχεῖακὸ ὕλικό. Ἡ ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῆς στάσης τῶν κυριότερων στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν παραγόντων τῆς ἐποχῆς ἀπέναντι στὶς πολιτικὲς καὶ πολιτειακὲς ἐξελίξεις τῆς χώρας καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἐπιδιώξεών τους σὲ ἔνδοπαραταξιακὰ πλαίσια, βασισμένη στὶς ἐνέργειες καὶ τὶς ἀπόψεις τῶν ἴδιων τῶν πρωταγωνιστῶν καὶ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν παραμορφωτικὴ ὀρολογία καὶ τὰ ἱσοπεδωτικὰ σχήματα ποὺ ἄφησε στὴ συλλογικὴ μνήμη ὁ Διχασμὸς, ἀποτελεῖ ἐντιμὴ καὶ ἀξιέπαινη προσπάθεια ποὺ ἀξίζει νὰ βρεῖ μιμητὲς στὴ μελέτη ἄλλων τομέων τῆς ἴδιας περιόδου. Χωρὶς προκαταλήψεις ἀπέναντι στὰ σύμβολα καὶ τὰ εἰδῶλα ποὺ δημιούργησαν καὶ καθιέρωσαν ὁ Διχασμὸς καὶ οἱ συνακόλουθες πολιτικὲς καὶ πολιτειακὲς ἐξελίξεις, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρετικὰ προσεκτικὸς στὶς κρίσεις του, ὁ συγγρ. προσπαθεῖ νὰ χαράξει μιὰ ὅσο τὸ δυνατόν ἀντικειμενικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ πορεία μέσα ἀπὸ τὶς ἀποκαλυπτικὲς, ἀλλὰ καὶ παραπλανητικὲς κάποτε, μαρτυρίες τῶν στρατιωτικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν τῆς ἐποχῆς ποὺ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς μελέτης του.

Ἡ περίοδος ποὺ ἐπέλεξε ὁ συγγραφέας γιὰ τὴ μελέτη τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στὴν πολιτικὴ ἀποτελεῖ ἐνότητα ποὺ ἀνοίγει μὲ τὸ κίνημα τῆς Ἑθνικῆς Ἀμυνας στὴ Θεσσαλονικὴ τὸ 1916 καὶ κλείνει μὲ τὴν ἐπιβολὴ τῆς δικτατορίας τῆς 4ης Αὐγούστου εἴκοσι χρόνια ἀργότερα: ἀρχίζει μὲ τὴν ἐκδήλωση τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ καὶ τῆς σύγκρουσης τῶν δύο μεγάλων πολιτικῶν παρατάξεων τῆς χώρας, τῆς βενιζελικῆς καὶ τῆς ἀντιβενιζελικῆς, καὶ τελειώνει μὲ τὸν ἐκφυλισμὸ τοῦ διχασμοῦ καὶ τὶς ἀπαρχὲς ἐνὸς ἄλλου. Ἡ προσφορὰ τοῦ συγγρ. εἶναι ἡ συστηματικὴ ἐξέταση καὶ ἀνάλυση προστριβῶν καὶ συγκρούσεων σὲ ἔνδοπαραταξιακὰ πλαίσια, καὶ ἰδιαίτερα στοὺς κόλπους τῆς βενιζελικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας ποὺ δέσποζε ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς χώρας μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1922, καθὼς καὶ τῶν «συνδικαλιστικῶν» ἐπιδιώξεων τῶν πρωταγωνιστῶν ὅπως προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἐνέργειές τους

στις βασικές καμπές τῆς πολιτικῆς ζωῆς τῆς χώρας τὴν περίοδο αὐτή: τὸ κίνημα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1916 καὶ οἱ συνακόλουθες ριζικές ἀλλαγές στὴν ἐπετηρίδα τοῦ σώματος τῶν ἀξιωματικῶν· ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1922 καὶ οἱ πολιτικές ἐξελίξεις ὡς τὴν ἀνακήρυξη τῆς Δημοκρατίας τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1924· ἡ δικτατορία τοῦ Παγκάλου τὸ 1925-1926 καὶ οἱ προσπάθειες τῆς διάδοχης «Οἰκουμενικῆς» κυβέρνησης νὰ ξεπεράσει τὰ πλέγματα τοῦ Διχασμοῦ καὶ τὶς ἀντιδράσεις διαφόρων στρατιωτικῶν παραγόντων· τὸ κίνημα τοῦ Πλαστήρα τὸ Μάρτιο τοῦ 1933 καὶ ἡ πρώτη ἐκδήλωση τῆς λαθάνουσας διάσπασης τῆς βενιζελικῆς στρατιωτικῆς ἡγεσίας, καὶ τέλος τὸ κίνημα τοῦ Μαρτίου 1935 ποὺ προετοίμασε τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν παλινόρθωση τῆς μοναρχίας τὸ Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου. Στὴν περιγραφή καὶ ἀνάλυση τῶν καταλυτικῶν αὐτῶν γεγονότων, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς στάσης ἢ τῆς συμμετοχῆς τῶν στρατιωτικῶν καὶ πέρα ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες κρίσεις γιὰ τὸ ρόλο ἀρκετῶν πρωταγωνιστῶν, προβάλλει διακριτικὰ ὁ γνῶμονας καὶ τὸ μέτρο κρίσης τοῦ συγγραφέα: οἱ ἐπιπτώσεις τῶν κινήματων στὴ συνταγματικὴ καὶ δημοκρατικὴ νομιμότητα, τόσο ἐκείνων ποὺ ἀπέτυχαν ὅσο καὶ αὐτῶν ποὺ ἐπιβλήθηκαν καὶ δημιούργησαν κάποια νομιμότητα.

Ἄλλο ἓνα θέμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν ἀπόψεων ποὺ προβλήθηκαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ τοὺς πολιτικοποιημένους ἀξιωματικούς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι ἡ χρῆση καὶ κατάχρηση τοῦ ὄρου «δημοκρατία», ποὺ ὀδήγησε τὸ συγγραφέα—μὲ βᾶση ὅμως κυρίως τὶς ἀπόψεις τῶν Βενιζελικῶν-Δημοκρατικῶν—σὲ εὐστοχες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν ιδεολογικοπολιτικὴ τοποθέτηση πολλῶν πρωταγωνιστῶν τῆς πολιτικῆς ζωῆς, ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς σύγχυσης ἢ ταύτισης τῶν ὄρων «δημοκρατία» καὶ «Δημοκρατία», δηλ. τῆς δημοκρατικῆς διακυβέρνησης καὶ τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος. Ἡ σύγχυση ἢ ταύτιση τῶν ὄρων ἀπὸ πολλοὺς πρωταγωνιστῆς τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος ἐξηγεῖ ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἀνάληψη πρωτοβουλιῶν, κάποτε ἀντισυνταγματικῶν καὶ ὁπωσδήποτε ἀντιδημοκρατικῶν, ποὺ συνέβαλαν στὴ διάβρωση τῶν συνταγματικῶν καὶ δημοκρατικῶν θεσμῶν καὶ στὴν πτώση τόσο τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος ὅσο καὶ τῆς δημοκρατίας τὸ 1935-1936. Στὴ διαδικασία αὐτὴ δὲν ἦταν ἀμέτοχοι καὶ εἰλικρινεῖς θιασῶτες τῶν κοινοβουλευτικῶν θεσμῶν, ὅπως ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, καὶ τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου, καθὼς καὶ πολλοὶ ἀξιωματικοὶ ποὺ συνδέθηκαν ἄμεσα μὲ τοὺς πολιτικούς ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς, ὅπως ὁ Νικόλαος Πλαστήρας, ὁ Θεόδωρος Πάγκαλος καὶ ὁ Γεώργιος Κονδύλης, ἢ ἄλλοι, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Ὁθωναῖος, ποὺ ἐνεργοῦσαν κάτω ἀπὸ τὴν κάλυψη τοῦ στρατιωτικοῦ μανδύα. Οἱ κρίσεις τοῦ συγγρ. γιὰ τοὺς πρωταγωνιστῆς, καθὼς καὶ οἱ παρατηρήσεις ποὺ ἀφήνει νὰ συναχθοῦν ἀπὸ τὶς ἐνέργειες καὶ τὶς ἀπόψεις τους, συνιστοῦν κριτικὴ μᾶλλον τοῦ ιδεολογικοπολιτικοῦ κλίματος ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὶς τραυματικὲς ἐμπειρίες τοῦ Διχασμοῦ, παρὰ ἔλεγχου τῶν ἰδίων τῶν πρωταγωνιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε ἦταν δέσμιοι καταστάσεων ποὺ φαίνονταν κάποτε ὅτι δὲν ἄφηναν περιθώρια γιὰ ἐναλλακτικὲς λύσεις. Ἡ διάδοχη πολιτικὴ κατάσταση—ποὺ θὰ ἄξιζε νὰ μελετηθεῖ ἀπὸ τὸ συγγραφέα ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιὰ—καὶ γενικὰ οἱ μετὰ τὸ 1935 πολιτικὲς ἐξελίξεις φωτίζουν καὶ ἐξηγοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ἐνέργειες τῶν Βενιζελικῶν-Δημοκρατικῶν τὴν ἐποχὴ ποὺ οὐσιαστικὰ μονοπωλοῦσαν τὴν ἐξουσία. Ἄν ἀπὸ τὴ βενιζελικὴ ἡγεσία ξεπή-

δησαν και επέπλευσαν πολιτικοστρατιωτικοί *condottieri* ἀμφίβολης ικανότητας και ἐπιλήψιμων πολιτικῶν ἠθῶν, ἡ διάδοχη πολιτικὴ κατάσταση εἶχε νὰ ἐπιδείξει πάνω ἀπ' ὅλα τὴν ἀνοδο καὶ τὴ «συντήρηση», ὅπως παρατήρησε κάπου ὁ Σεφέρης, ὅλων τῶν «ἀνάπηρων» τῆς ἰθύνουσας τάξης τῆς χώρας· φαινόμενα ποὺ ἐξηγοῦνται ὄχι τόσο μὲ γνώμονα γενικὰ καὶ ἀφηρημένα ἰδεολογικὰ σχήματα, ἀλλὰ μὲ ἐξονυχιστικὴ καὶ σὲ βάθος ἀνάλυση σὰν αὐτὴ ποὺ ἐπιχείρησε ὁ συγγραφέας γιὰ τὴν περίοδο τοῦ Βενιζελισμοῦ.

Στὸ γενικὸ ἀναγνώστη ἡ ἐρμηνεία τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στὴν πολιτικὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ ὁ συγγρ. ἀπὸ τὴ σκοπιὰ κυρίως τῶν σχέσεων προστασίας-πελατείας στὸ σώμα τῶν ἀξιωματικῶν καὶ στὰ πολιτικὰ κόμματα τῆς ἐποχῆς θὰ φανεῖ ἴσως μονομερῆς καὶ ἐλλειπτικὴ. Ἄλλὰ ἡ καθιερωμένη σχεδὸν ἀποψη ὅτι οἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἀξιωματικῶν τὴν περίοδο αὐτὴ ἦταν κυρίως συνέπεια τοῦ Διχασμοῦ καὶ ἔκφραση τῆς σύγκρουσης δύο ἀντιτιθέμενων πολιτικῶν παρατάξεων μὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις καὶ ἐπιλογές θὰ μπορούσε νὰ ἰσχύσει λογικὰ μόνο γιὰ τὶς περιόδους 1916-1922 καὶ 1935-1936, ὅταν πραγματικὰ ἴσχυαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ παρόμοια σύγκρουση, στὴν πρώτη μὲ τὴ μορφή τοῦ Διχασμοῦ καὶ στὴ δευτέρη μὲ τὴν ὑποτροπὴ τοῦ ἴδιου φαινομένου. Τὴν περίοδο ὅμως 1922-1933, ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ μονοπόληση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὴ βενιζελικὴ παρατάξη, δὲν ὑπῆρχαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴ σύγκρουση τῶν δύο παρατάξεων· ἀντίθετα ὑπῆρχαν ὅλες οἱ προϋποθέσεις γιὰ ἐνδοπαραταξιακὲς διαμάχες καὶ ἐπεμβάσεις στρατιωτικῶν φατριῶν στὴν πολιτικὴ. Οἱ ἐξελίξεις κατὰ τὴ «μεταβατικὴ» περίοδο 1933-1935, ποὺ ὀδήγησαν τὸ Μάρτιο τοῦ 1935 σὲ ἀνοιχτὴ σύγκρουση τῶν δύο μεγάλων παρατάξεων καὶ ποὺ ἀναλύονται καὶ ἀξιολογοῦνται ἀπὸ τὸ συγγραφέα μὲ βάση ἓνα εὐρύτατο φάσμα μαρτυριῶν, ἔμμεσα δικαιώνει τὴ θέση του: Ἡ πτώση τοῦ ἀβασίλευτου πολιτεύματος, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴδιας τῆς δημοκρατίας, δὲν ἦταν μόνο συνέπεια τῆς σύγκρουσης τῶν δύο παρατάξεων καὶ τῆς ἐπικράτησης τῆς μίας, ἀλλὰ καὶ ἀποτέλεσμα ὀξυτάτου ἀνταγωνισμοῦ καὶ συγκρούσεων μέσα στοὺς κόλπους τῶν ἰδίων τῶν παρατάξεων.

Ἡ μελέτη τοῦ Θ. Βερέμη, βασισμένη στὶς δημοσιευμένες μαρτυρίες τῶν συγχρόνων, ἀλλὰ κυρίως σὲ ἀνέκδοτο ἀρχεῖακὸ ὑλικό, ἔχει ὅλα τὰ προτερήματα καὶ τὶς πιθανὲς ἀδυναμίες μιᾶς ἐργασίας ποὺ ἀναφέρεται σὲ σχετικὰ σύγχρονη περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς χώρας. Τὰ ἀδιαμφισβήτητα θετικὰ σημεῖα εἶναι ἀσφαλῶς τὸ πλῆθος καὶ ἡ ποικιλία τῶν ἄγνωστων καὶ ἀποκαλυπτικῶν στοιχείων ποὺ καθιστοῦν τὸ βιβλίον μίαν ἀπὸ τὶς χρησιμότερες πηγές γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴν καλύτερη κατανόηση τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων τῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση ὅλων τῶν στοιχείων στὴ διάθεση τοῦ συγγραφέα ποὺ ὀδηγεῖ σὲ ἐνδιαφέρουσες καὶ εὐστοχες παρατηρήσεις (ποὺ ἀσφαλῶς θὰ προβληματίσουν ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ ἱστορία). Οἱ πιθανὲς ἀδυναμίες τῆς εἶναι αὐτὲς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἐπισημάνει κανεὶς σὲ κάθε μελέτη ποὺ ἀναφέρεται στὴ σύγχρονη ἱστορία, γιὰ τὸ λόγο ὅτι βασίζεται σὲ ὑλικό ποὺ κατόρθωσε νὰ ἐντοπίσει καὶ νὰ μελετήσει ὁ συγγραφέας καὶ ποὺ συνήθως ἀντιπροσωπεύει μέρος μόνο τοῦ ἀνέκδοτου ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὴν ἴδια περίοδο. Ἀσφαλῶς, ἡ χρησιμοποίησις καὶ ἄλλων πηγῶν, οἱ ὁποῖες ὅμως ἄς σημειωθεῖ εἶναι γιὰ διαφοροὺς λόγους ἀπρόσιτες, ἢ ἡ μελέτη τους εἶναι πάνω ἀπὸ τὶς δυνατότητες ἐνὸς μόνο ἐρευνητῆ, θὰ προσέθετε

και άλλες διαστάσεις στο ζήτημα τῶν στρατιωτικῶν ἐπεμβάσεων στήν πολιτική. Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ συγγραφέας ἦταν ἀναγκασμένος, ἀν κρίνει κανεῖς ἀπό τήν πληθώρα καί τήν ποικιλία τοῦ ἀνέκδοτου ὕλικου πού παραθέτει ἢ χρησιμοποιοεῖ, νά κινηθεῖ στό λαβύρινθο τοῦ ἀνομοιογενοῦς καί ἀκατάταχτου ὕλικου πολλῶν προσωπικῶν ἀρχείων, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χωρίς τὴ βοήθεια καταλόγων, ἔρευνα πού πρέπει νά θεωρηθεῖ πραγματικὸς ἄθλος. Μὲ τὴν ἐργασία του αὐτὴ ἀπέδειξε ὅτι τὰ διάφορα προβλήματα τῆς σύγχρονης ἱστορίας, παρὰ τὶς ἀνυπέβλητες κάποτε δυσκολίες πού παρουσιάζουν, εἶναι δυνατὸ νά ἀντιμετωπιστοῦν σοβαρά, ὅταν ὑπάρχει ἡ θέληση καί ἡ ἀπαιτούμενη ἐπιστημονικὴ κατάρτιση. Ἀσφαλῶς πολλοὶ ἀναγνώστες, ὅπως καί ὁ ὑπογραφόμενος, θὰ εὐχόνταν νά συνεχίσει ὁ συγγραφέας τὴν πρωτοποριακὴ ἐργασία του καί στήν περίοδο πού ἀκολουθεῖ, παρόλες τὶς εὐνόητες δυσχέρειες.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ

Ἑλένης Πολίτου - Μαρμαρινοῦ, Ὁ Κωστής Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς παρασισμός. (Συγκριτικὴ φιλολογικὴ μελέτη), Ἀθήναι 1976. 8ο, σσ. 505. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ).

Μία ἐπισκόπηση τῆς γενικῆς πορείας καί τῶν ἐπιμέρους ἀναζητήσεων τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας, πού παράλληλα θὰ ἐπιχειροῦσε νά ἐπισημάνει τὶς ἀντικειμενικὰ ἀναγκαῖες μελλοντικὲς φροντίδες σὲ ὀρισμένους τομεῖς, ἐπιτρέπει ἀνάμεσα σὲ ἄλλες παρατηρήσεις καί τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ θέμα Παλαμᾶς περνάει σήμερα σὲ νέα φάση τῆς ἐρευνητικῆς καί κριτικῆς του τύχης. Ἡ ἐνιαία ἐκδοτικὴ βάση πού παρέχουν τὰ Ἔπαντα καί πού ἤδη ἐνισχύεται σημαντικὰ μὲ τὴ βαθμιαία προσθήκη τῆς Ἀλληλογραφίας¹ (=γραμμάτων τοῦ Παλαμᾶ μόνο) μαζί μὲ τὴ Βιβλιογραφία τοῦ Γ.Κ. Κατσίμπαλη (1876-1910, 1926-1931, 1943-1969), τῆς ὁποίας ἡ ὀλοκλήρωση δὲν ἀπέχει πολὺ, ἔπειτα ἀπὸ τὴ βασικὴ συμπληρωματικὴ συμβολὴ τοῦ Κ. Γ. Κασίνη (1911-1925)², συνιστοῦν ἐξίσου κεφάλαια καί ὕλικες προϋποθέσεις τῶν παλαμικῶν μελετῶν. Προκειμένου γιὰ τὶς ἄλλες σχετικὲς ἐνδείξεις, περιοριζόμεσθε νά ἀναφέρουμε ἐδῶ ἓνα κοινὸ σημεῖο, πού ἴσως ἀποτελεῖ καί τὴ χρονικὴ καί οὐσιαστικὴ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς ἀνανεωμένης προσέγγισης: μέσα στὶς τελευταῖες τέσσερις τουλάχιστον δεκαετίες ἡ πλειονότητα τῶν μελετητῶν ἀνακαλύπτει καὶ ἀξιολογεῖ μὲ πολὺ καταφατικὰ συμπεράσματα τὸ κριτικὸ καί δοκιμιογραφικὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ³. Θετικὲς συνέπειες αὐτῆς τῆς στροφῆς τοῦ ἐνδιαφέροντος

1. Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀλληλογραφία, τόμ. Α' (1875-1915), τόμ. Β' (1916-1928). Εἰσαγωγὴ-φιλολογικὴ ἐπιμέλεια-σημειώσεις Κ. Γ. Κασίνη. «Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, 2», Ἀθήνα 1975, 1978· βλ. καί τὶς κριτικὲς ἐπιφυλλίδες τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, γιὰ τὸν Α' καὶ τὸν Β' τόμο ἀντίστοιχα, ἐφ. Τὸ Βῆμα, 18, 25-6, 2-7-1976 καὶ 28-7, 4-8-1978.

2. Κ. Γ. Κασίνη, Βιβλιογραφία Κωστῆ Παλαμᾶ (1911-1925). «Ἴδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, 1», Ἀθήνα 1973.

3. Βλ. σχετικὰ Μ. Γ. Χατζηγιακουμῆ, Ὁ Παλαμᾶς κριτικὸς τοῦ Σολωμοῦ. Κωστῆς

πρὸς τὴ θεωρητικὴ σκέψη καὶ τὴ συγκεκριμένη κριτικὴ συμβολὴ του εἶναι ἡ πληρέστερη κατανόηση τοῦ ρόλου του στὴν προοπτικὴ τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, ὅπου τελικὰ ἐντάσσεται καὶ ἡ ἱστορία τῆς κριτικῆς, καὶ παράλληλα ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ποιητικοῦ του ἔργου μὲ φιλολογικὰ ἐπαρκέστερους ὄρους.

Ἡ ἴδια ὡστόσο ἡ παλαμικὴ βιβλιογραφία ὡς ἀριθμητικὸ σύνολο, ἀποθησαυρισμένη ἢ ἐμπειρικὰ γνωστὴ (1932-1942, 1970 κ.έ.), δίνει ἐποπτικὴν εἰκόνα μιᾶς δυσανάλογης διαφορᾶς ἀνάμεσα στοὺς ποσοτικούς καὶ τοὺς ποιοτικούς δείκτες τῆς, ὥστε μὲ τὴν ἐλάχιστην ἀπαιτούμενη αὐστηρότητα πολλὰ λήμματα νὰ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σχεδὸν περιττὰ γιὰ τὴ σύγχρονη ἔρευνα καὶ κριτικὴ ἀντίληψη. Ἐπιδέχεται πολλαπλὴν ἐρμηνεῖα αὐτὴ ἡ ἐντυπωσιακὴ συσσωρευση λίγων σημαντικῶν καὶ πολλῶν ἰσχνῶν δημοσιεύσεων γύρω στὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ ποιητῆ. («Ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ καὶ πέρα, ὕστερα ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια, ἡ διπλὴ ἑλληνικὴ παράδοση ἐνώνεται σὲ μιὰ γραμμὴ») (Σεφέρης)¹. Ὅπως δὴποτε, αὐτὸ τὸ πολυεδρικὸ καὶ δυσμετακίνητο γεγονός—μὲ τίς εὐλόγες καὶ πολλὰς ἐσωτερικὰς του ἀνισότητες—ποὺ ἀποτελεῖ ὁ Παλαμᾶς μέσα σὲ μιὰν ἀπὸ τίς πιὸ ὀργανωμένες περιόδους τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς, παραμένει ὁ βασικὸς λόγος ποὺ ἐξηγεῖ τὴν ἐκτεταμένη ἀπασχόληση μὲ τὴν περίπτωσή του. Ἀκόμη, ἡ ὁμαλὴ πρώτη ἐπιβολή, τὴν ὁποία διαδέχεται ἓνα πλούσιο κριτικὸ φάσμα ἀμφισβητήσεων καὶ ὀριμότερης ἀποδοχῆς, ἡ μακροχρόνια πρωτοκαθεδρία του στὸ χῶρο τοῦ λογοτεχνικοῦ δημοτικισμοῦ καὶ ἡ εὐχερὴς ἐπισημοποίησή του στὴν ἐκπαίδευση, ἡ στενότερη διαπλοκὴ τῆς «χρονολογίας» του μὲ κορυφαῖες ἔθνικες συγκυρίες καί, φυσικὰ, ἡ ἀκαταπόνητη λόγια δημοσιογραφία μας ἐξηγοῦν γενικὰ τὸν ὄγκο τῶν βιβλιογραφικῶν δεδομένων, ἀλλὰ καὶ τοὺς συντελεστὲς τῆς δυσαναλογίας.

Ἄναμφισβήτητα ὑπάρχουν—καὶ θὰ ἀποτελοῦσε ἀντίστροφο σφάλμα νὰ παραμερισθοῦν μὲ ἄγωνα ὑπερκριτικὴ διάθεση ἢ νὰ ἀξιολογηθοῦν ἀπὸ ἀσφυκτικὰ («μοντέρνα») ὀπτικὴ γωνία—οἱ συμβολές, ποὺ τουλάχιστον ἀντιπροσωπεύουν ἱκανοποιητικὰ τίς δυνατότητες τῆς ἐποχῆς τους καὶ κάποτε ἀγγίζουν ἓνα ἀξιοσημεῖωτο ὄριο ποιότητος: γενικὰ μελετήματα μὲ ὑπεύθυνη σύλληψη τοῦ θέματος, χρήσιμες ἐρευνητικὲς προσθήκες, καθὼς καὶ ἀρκετὲς ὀριμες κριτικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς παρατηρήσεις μέσα σὲ ἄρθρα καὶ δοκίμια ἀνισης ἀξίας (φαινόμενο, θὰ τολμούσαμε νὰ ποῦμε, τυπικὸ γιὰ εὐρύτερες περιοχὲς τῆς νεοελληνικῆς κριτικῆς). Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἀρχίζει τῶρα καὶ ἐλπίζεται νὰ συνεχισθεῖ σταθερὰ εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἐπαρκέστερη ἀνίχνευση, ἡ προσεκτικὴ συζυγία ἐπιμέρους ἐρευνῶν καὶ συνθετικῶν θεωρήσεων—τελικὰ ἡ σπουδὴ, ποὺ τείνει

Παλαμᾶς, Διονύσιος Σολωμός. Ἐπιμέλεια Μ. Γ. Χατζηγιακουμῆς. «Ἐρμῆς»—Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, Στοχαστικὴ Πεζογραφία 9, Ἀθήνα 1970, σσ. 6-8· πρβ. τίς ἐκτενεῖς βιβλιοκρισίες τοῦ Ἄπ. Σαχίνη γιὰ τὸν 6ο καὶ τὸν 8ο τόμο τῶν Ἀπάντων, ἀντιστοιχῶς: Ἐποχὴς ἀρ. 34 (Φεβρουάριος 1966) 157-161 καὶ Ἑλληνικά 20 (1967) 245-250 καὶ τὸν τόμο Ἑλληνικὴ κριτικὴ σκέψη (ἐκλογή). Παρουσίασμα Ζήσιμου Λορεντζάτου. «Ἰκαρος», (Ἀθήνα), 1976· (σσ. 33-80: Κ. Παλαμᾶ, Σολωμός: Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του· παραλείπονται μερικὰ τμήματα ἀπὸ τὴν τελευταία (Δ') ἐνότητα).

1. Γ. Σεφέρης, Κωστής Παλαμᾶς: *Δοκίμες, τόμ. Α' (1936-1947)*, «Ἰκαρος», Ἀθήνα 1974, σ. 224.

νά τοποθετήσει τὸ θέμα σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο. Ἐπειτα ἀπὸ τὸν συναισθηματισμὸ τῶν ὑμνητικῶν ἢ ἀπορριπτικῶν γενικεύσεων καὶ μὲ μεθόδους ποὺ διαμορφώνονται πέρα ἀπὸ τὴν ἐννοιολογικὰ πολὺ εὐπαθὴ διάκριση «φιλολογικῆς» καὶ «λογοτεχνικῆς» κριτικῆς, ἐπιχειρεῖται μία ἀνανεωμένη σχέση μετὰ τὸ ἀντικείμενο, ἢ ὅποια γίνεται καὶ τὸ ἀσφαλέστερο κριτήριον γιὰ τὴ βιωσιμότητά του. Εὐόωιο δεῖγμα μέσα στὴν προοπτικὴ αὐτὴν ἀποτελεῖ καὶ ἡ συμβολὴ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ, καὶ ποὺ ἐνδιαφέρει ὄχι μόνον ἀπὸ τυπικὰ συγκριτικὴ ἀποψη, ἀλλὰ καὶ γιατί δίνει ἀφορμὲς συζήτησης γύρω σὲ πολλὰ ζητήματα τοῦ παλαμικοῦ ἔργου καθεαυτά.

Τὰ περιεχόμενα τῆς μελέτης πληροφοροῦν, ὡς ἓνα βαθμὸ, καὶ γιὰ τὴ μέθοδόν της: «Πρόλογος (σσ. 7-8). Εἰσαγωγή (σσ. 11-20). Μέρους πρῶτον: Ὁ γαλλικὸς παρνασσιζμὸς καὶ αἱ περὶ αὐτοῦ πληροφορίαι καὶ κρίσεις τοῦ Κ. Παλαμᾶ (σσ. 23-127). Α' Τὸ εὐρύτερον πλαίσιον τοῦ παρνασσιζμοῦ (σσ. 23-32)-Β' Ὁ παρνασσιζμὸς ὡς σχολή (σσ. 33-39)-Γ' Théophile Gautier (σσ. 40-54)-Δ' Théodore de Banville (σσ. 55-63)-Ε' Louis Ménard (σσ. 64-70)-ΣΤ' Leconte de Lisle (σσ. 71-84)-Ζ' Le Parnasse Contemporain (σσ. 85-91)-Η' Οἱ λοιποὶ παρνασσικοὶ ποιηταὶ (σσ. 92-103: Sully Prudhomme, François Coppée, José-Maria de Hérédia, Mme Ackermann, Jean Lahor)-Θ' Ἡ γνωριμία τοῦ Κ. Παλαμᾶ μετὰ τὸ ἔργον τῶν γάλλων παρνασσικῶν ποιητῶν (σσ. 104-127). Μέρους δεύτερον: Αἱ θεωρητικαὶ περὶ ποιήσεως ἀπόψεις τοῦ Κ. Παλαμᾶ ἐκ τῆς σκοπιᾶς τοῦ παρνασσιζμοῦ (σσ. 131-200). Α' Ὁ Παλαμᾶς αἰσθητικὸς (σσ. 131-135)-Β' Ἡ περίοδος τῶν ἀναζητήσεων (σσ. 136-154)-Γ' Τὰ κυριώτερα σημεῖα τῆς παλαμικῆς θεωρίας περὶ ποιήσεως (σσ. 155-200). Μέρους τρίτον: Ὁ παρνασσιζμὸς εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Κ. Παλαμᾶ (σσ. 203-470). Α' Παρνασσικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς θεματολογίας τῆς παλαμικῆς ποιήσεως (σσ. 203-336)-Β' Παρνασσικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς μορφῆς τῆς παλαμικῆς ποιήσεως (σσ. 337-386)-Γ' Συγκεκριμένα παρνασσικὰ πηγαὶ (σσ. 387-470). Ἐπίλογος (σσ. 471-478). Βιβλιογραφία (σσ. 479-486)».

Μολονότι κυριαρχεῖ ἡ παρουσία τοῦ ὅρου «ἐπίδραση» σὲ βασικὰ σημεῖα τῆς διατριβῆς, μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὴν ἐπιλογὴ τοῦ τίτλου: «Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς καὶ ὁ γαλλικὸς παρνασσιζμὸς» (καὶ ὄχι, π.χ., «Οἱ ἐπιδράσεις τοῦ γαλλικοῦ παρνασσιζμοῦ στὸ ἔργο τοῦ Κ. Παλαμᾶ»), ὑπόκειται μία εὐρύτερη ἀντίληψη τοῦ θέματος. Δὲν εἰσάγεται δηλ. ἀμέσως μία ἀποκλειστικὴ καὶ δεσμευτικὴ ἔννοια ἐπίδρασης, ἀλλὰ δηλώνεται μὲ ἓναν ἐλαστικότερο προσδιορισμὸ ἢ ποσοστιαία καὶ δημιουργικὴ σχέση τοῦ ποιητῆ μετὰ συγκεκριμένη παράδοση· καί, ἀκόμη, διευρύνεται τὸ ἀντικείμενο τῆς ἔρευνας, ποὺ εἶναι ἡ γνωριμία καθεαυτῆν, ἢ θεωρητικὴ ἐξοικείωση, ἢ συγγένεια τῆς ποιητικῆς πράξης τοῦ Παλαμᾶ μετὰ τὸν παρνασσιζμὸ καί, τελικὰ, ἡ σχέση ἐπίδρασης ποὺ διακρίνεται ἀνάμεσα σὲ μερικὲς βασικὲς ἐνότητες τοῦ ποιητικοῦ ἔργου του καὶ στὴν γαλλικὴ παρνασσικὴ ποίηση. Αὐτὴ ἡ τοποθέτηση τοῦ ζητήματος ἀναλύεται στὴν «Εἰσαγωγή», ὅπου δικαιολογημένα ὑπογραμμίζεται καὶ ἡ σημασία τῶν ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν στὶς ἔρευνες αὐτῆς τῆς κατηγορίας, γιατί δίνουν τὸ σταθερὸ καὶ ἀπτό πλαίσιο, μέσα στὸ ὅποιο κινεῖται ὁ μελετητῆς γιὰ τὴν ἀνίχνευση τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ρευστῶν ἐνδείξεων. Οἱ ἀπόψεις τῆς συγγρ. γιὰ τὸ τελικὸ ζητούμενο τῆς συγκριτικῆς μελέτης, ποὺ δὲν εἶναι ἡ ἀπομόνωση τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιδράσεων ἀλλὰ ἡ κατανόηση τῆς ἰδιο-

τυπίας του δέκτη, διαγράφονται με σαφήνεια και συνοψίζονται σε ένα εύστοχα επιλεγμένο παράθεμα από τον R. D. Altick: στην πληρέστερη μορφή του διαβάζουμε: «the path of the source-student lies through the valley of echoes, the house of mirrors. But it is not the fact of imitation in which he ordinarily is interested, but its converse: the revelation of an artist's originality and precisely wherein it resides»¹. 'Η πρόσθετη διευκρίνιση που πρέπει να δοθεῖ στον αναγνώστη είναι ότι σε ὅλη τὴν ἔκταση τῆς διατριβῆς ὁ ὅρος «πηγὴ» συνεπάγεται καὶ τὴν ἔγνοια τῆς εἰδικῆς καὶ ἀμεσότερης ἐπίδρασης (βλ. «Εἰσαγωγή» καὶ «Ἐπίλογο», σ. 16 καὶ 477), καὶ ὅχι τὴν ἔγνοια τοῦ οὐδέτερου ὑλικοῦ, πού δὲν μαρτυρεῖ ἐπίδραση ἀλλὰ ἀπλή χρήση μιᾶς πηγῆς μέσα σε διαφορετικὲς καὶ ποιητικὰ ἀνεξάρτητες συνθῆκες.

'Ολόκληρο τὸ Α' μέρος (σσ. 23-127) ἀποβλέπει στὴ συστηματικὴ προετοιμασία τοῦ ἀναγνώστη στὰ σχετικὰ μετὰ πρόσωπα καὶ τὴν ποιητικὴ τοῦ παρνασσιζμοῦ, δηλ. στὴν ἔγκαιρη συνεννόησή του μετὰ τὴν συγγρ., ὥστε νὰ ὑπάρχει πάντοτε τὸ σταθερὸ πεδίο ἀναφορᾶς γιὰ τὴ σύγκριση πού θὰ ἀκολουθήσει. Αὐτονόμητῃ εἶναι ἐπίσης σήμερα ἡ ἀνάγκη νὰ ἐντάσσεται τὸ λογοτεχνικὸ φαινόμενο, ὅπως καὶ κάθε ἄλλη λειτουργία μετὰ ὀρισμένα ἐνιαῖα χαρακτηριστικά, στὸ πολιτισμικὸ πλαίσιο ὅπου ὀργανικὰ ἀνήκει· καὶ αὐτὸ ἐξυπηρετεῖ τὸ γενικὸ, βέβαια, ἀλλὰ ἐπαρκὲς καὶ συγκεκριμένο σχεδιάγραμμα τοῦ α' κεφ. (σσ. 23-32). 'Ο παρνασσιζμὸς προϋποθέτει ὅπωςδήποτε ὅλο ἐκεῖνο τὸ πλέγμα τῶν αἰσθητικῶν, γνωσιολογικῶν καὶ ἰδεολογικῶν ἐξελίξεων πού σημαδεύουν ἀποφασιστικὰ κυρίως τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰ.: τὰ ὀρθολογιστικὰ ρεύματα τοῦ θετικισμοῦ, τῆς αἰτιοκρατίας καὶ τοῦ ἱστορισμοῦ στὶς ἀνθρωπολογικὲς ἐπιστῆμες εἶναι φυσικὸ νὰ βρίσκουν μιὰν ἄμεση ἢ ἔμμεση ἀνταπόκριση μέσα στὶς ἀναζητήσεις τῆς παρνασσιζτικῆς ποιητικῆς. Παράλληλα, ὡστόσο, ἡ μελέτη δείχνει ὅτι αὐτὴ ἢ συνάφεια δὲν ἐξελίσσεται σε διαδικασία ὑπαγωγῆς τῶν στόχων τῆς λογοτεχνίας σε ἀπρόσωπα βιοθεωρητικὰ σχήματα: ἀντίθετα, εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς σχετικότητος τῶν φαινομένων καὶ τοῦ δημιουργικοῦ τρόπου μετὰ τὸν ὁποῖο πραγματοποιοῦνται αὐτὲς οἱ διασταυρώσεις τὸ ἴδιο τὸ αἰσθητικὸ δόγμα *l'art pour l'art*, πού στὴν «ὕγιέστερη» ἐκδοχὴ του ἰσοδυναμεῖ μετὰ τὴν «αὐτονομία τῆς τέχνης» καὶ ὑποστηρίζει ὅχι μόνον τὴν ἀνεξαρτησία της (αὐτοσκοπός), ἀλλὰ καὶ τὴ λειτουργικὴ της ἰδιοτυπία σε σχέση μετὰ ἄλλες μορφὲς συνειδησιακῆς ἐκδήλωσης (ἐπιστημονικὴ γνώση, ἠθικὴ βούληση, πολιτικὴ συμπεριφορὰ κτλ.). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἰδιοτυπία, πού στὰ πλαίσια τοῦ παρνασσιζμοῦ ὑπογραμμίσθη μετὰ ἰδιαίτερη ἔμφαση, συνάγεται γενικὰ ἀπὸ τὸ Α' μέρος τῆς διατριβῆς. Καὶ τελικὰ συμπεραίνουμε ὅτι, ἂν ὁ παρνασσιζμὸς περιόρισε συνειδητὰ τὸν λυρικὸ δυναμισμό καὶ τὰ προνόμια τοῦ συναισθήματος, πού στάθηκαν ἡ βασικὴ συνεισφορὰ τῆς ρομαντικῆς περιόδου, κατὰ κάποιον τρόπο «σε ἀντιστάθμισμα» θεσμοθέτησε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς ποίησης καὶ γενικὰ τὴν αὐτονομία τῆς αἰσθητικῆς λειτουργίας μετὰ τὴν αὐστηρὴ καὶ ἀρχικὰ δημιουργικὴ ἀρχὴ *l'art pour l'art*. Προκειμένου γιὰ τὸ θέμα καὶ τὸν ὄρο «σχολή», στὶς σωστὲς παρατηρήσεις τῆς συγγρ. πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴ συνειδηση τῆς ὁμάδας, πού μετὰ ὀρισμένες προϋποθέσεις διαμορφώνει ἕνα κύκλος

1. Richard D. Altick, *The Art of Literary Research*, New York 1963, σ. 91.

λογοτεχνῶν, καὶ πέρα ἀκόμη ἀπὸ τὶς κοινὲς θεωρητικὲς τοὺς διακηρύξεις, ποὺ ἀντιστοιχοῦν περισσότερο ἢ λιγότερο στὴν τεχνολογικὴ τους συγγένεια, ἢ ἔννοια αὐτῆ παγιώνεται στὴ σκέψη τῶν μεταγενέστερων μὲ τὴ μεσολάβηση τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς, ποὺ ἔχει τὴν τάση νὰ κωδικοποιεῖ τὰ φαινόμενα. Πρόκειται πάντοτε γιὰ μίαν συμβατικὴ κατηγορία, ποὺ στὴν παρούσα περίπτωσι ἀνταποκρίνεται κατὰ σημαντικὸ ποσοστὸ στὴν πραγματικότητά.

Ἄκολουθοῦν τὰ πολὺ χρήσιμα κεφ. γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὴν κίνηση τοῦ παρνασσιζμοῦ (σσ. 40-103), ποὺ μὲ τὴ μορφή μικρῶν μονογραφιῶν συνθέτουν μιὰν ἐπαρκῆ εἰσαγωγὴ στὴν ἔρευνα. Ἄλλὰ, πέρα ἀπὸ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ σκοπιμότητα, πρέπει νὰ ὑπογραμμισθοῦν καὶ μερικὲς ἐνδιαφέρουσες προεκτάσεις καὶ ἀναφορὲς σὲ εὐρύτερα ζητήματα. Μνημονεύεται π.χ. ἡ ἀποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ βασικὰ σημεῖα τῆς θεωρίας *l'art pour l'art* ἀνάγονται στὴ γερμανικὴ καὶ εἰδικότερα στὴν καντιανὴ αἰσθητικὴ¹. Ὁ συσχετισμὸς ἀποκτᾶ ἐνδιαφέρον ἂν τροποποιηθεῖ, δηλ. ἂν τὸν προτείνουμε ὄχι ὡς γενετικὴ ἐρμηνεία, ἀλλὰ ὡς παραλληλισμὸ ποὺ θὰ γίνεῖ ἀπὸ ἀρκετὴ ἀπόστασι: στίς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν αὐτοδυναμία μιᾶς πνευματικῆς λειτουργίας ὑπόκειται κατὰ κανόνα ἓνας «ὑπερβατικὸς» πυρήνας—καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, βέβαια, οἱ συγκεκριμέναι δημιουργίαι ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ τέτοια θεωρητικὴ σύλληψιν ἐνδέχεται τελικὰ νὰ γίνουν τόσο ἀνεξάρτητες ἀπὸ αὐτὴν ὅσο καὶ ἄλλαι ποὺ δὲν τὴν προϋποθέτουν.

Οἱ μαρτυρίαι ποὺ συγκεντρώνονται στὸ κεφ. θ': «Ἡ γνωριμία τοῦ Κ. Παλαμᾶ μὲ τὸ ἔργον τῶν γάλλων παρνασσικῶν ποιητῶν» (σσ. 104-127), καθὼς καὶ στὰ α' καὶ β' κεφ. τοῦ Β' μέρους (βλ. παρακάτω), εἶναι ἀρκετῆς γιὰ νὰ τεκμηριώσουν τὴν πρώιμην γνωριμίαν, τὴ σταθερὴν ἐπαφὴν καὶ γενικὰ τὴ φιλολογικὴν οἰκειότητά τοῦ Παλαμᾶ μὲ τὰ κείμενα καὶ τὸ αἰσθητικὸ κλίμα τοῦ παρνασσιζμοῦ. Ἐξάλλου, πρὶν φθάσουμε στὴ μέτρησιν τῶν τεκμηριῶν, θὰ λέγαμε ὅτι ἡ «γραμματολογικὴ λογικὴ» μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν: γύρω στίς τελευταῖαι δεκαετίαι τοῦ 19ου αἰ. ἔχει πιά ἐπιταχυνθεῖ ἡ ἀντικατάστασι τῶν εὐρωπαϊκῶν ρομαντικῶν προτύπων μὲ τὰ διάδοχά τους—διαδικασία πού, ὅπως καὶ πρὶν, προϋποθέτει ἀντίστοιχαι διαφοροποιήσεις καὶ ἀνάγκαι στὸ χῶρον τῆς «ὑποδοχῆς». Ὁ Παλαμᾶς θὰ συμβάλεῖ ἀποφασιστικὰ σ' αὐτὴν τὴν διαδικασίαν, μὲ τὴν γνωστὴν ἱκανοποίησιν ποὺ αἰσθάνεται ὁ νέος λόγιος γενικὰ, ὅταν οἱ πρώτοι ρευστοὶ τάσεις του καὶ τὰ πολλὰ ἀνοικτὰ του ἐρωτήματα βρίσκουν τὴν ὁμολογὴν ἀνταπόκρισιν καὶ τὶς ἀπαντήσεις ποὺ ὁ ἴδιος θὰ ἤθελε σὲ ἔργα καὶ ιδέαι ὁμοτέχνων του μὲ ἐπιτυχημέναι ἤδη ἐπιδόσεις, ποὺ ὡστόσο δὲν βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὸν ὀργανικὸν κύκλον τῆς δικῆς του γενιάς. Ἡ περιγραφικὴ ἀνάλυσι τοῦ ὕλικου, μὲ τὴν χρῆσιν πολλῶν παραθεμάτων, παρέχει καλὴν εἰκόνα τῶν συγκεκριμένων αὐτῶν στοιχείων καί, ὅπως ἰσχύει πολὺ περισσότερο γιὰ τὸ Β' μέρος, παράλληλα μὲ τὴ σύγκρισιν ἀποτελεῖ ἓνα

1. Τὸν ἀρχικὸν, ἀλλὰ «τεχνικὸν» καὶ ὅπωςδήποτε ὄχι αἰτιώδη καὶ γενετικὸν ρόλον τῆς καντιανῆς αἰσθητικῆς στὴ διαμόρφωσιν τοῦ δόγματος *l'art pour l'art*, διευκρινίζει ὁ John Wilcox, *The Beginnings of l'art pour l'art*, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism* 11 (1952-1953) 360-377· (πρβ. Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, σ. 49 σημ. 3)· βλ. καὶ René Wellek, *A History of Modern Criticism 1750-1950*, vol. 3: *The Age of Transition*, 1970 (1966) σ. 30.

χρήσιμο υποκεφάλαιο έρευνας στο εύρο θέμα τής παλαμικής κριτικής σκέψης. Προκειμένου ιδιαίτερα για τή γνωριμία του Παλαμᾶ με τὸ έργο τῶν Leconte de Lisle καὶ Sully Prudhomme, είναι χαρακτηριστική ἡ έπιμονή του σὲ βασικὲς γραμμὲς πὸ ἀντιστοιχοῦν σὲ δικὲς του ἀναζητήσεις (αὐτονομία τής τέχνης, ἀρχαιογνωσία-ἀρχαιολατρεία, φιλοσοφικὸς στοχασμὸς στὴν ποίηση). Μία ἐνθουσιώδης κρίση του γιὰ τὸν Leconte de Lisle (1887) ὁδηγεῖ τὴν συγγρ. καὶ στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Παλαμᾶς, τουλάχιστον ὡς τὰ μέσα τής δεκαετίας τοῦ '80, εἶχε τὴν εὐχέρεια ἢ ὁπωσδήποτε τὴν εὐκαιρία συστηματικῆς ἀνάγνωσης ἀρχαίων ἑλληνικῶν ποιητικῶν κειμένων στὸ πρωτότυπο, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει σαφὲς μαρτυρία (σ. 115). Πάντως, ὅποια καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐπίδοση τοῦ Παλαμᾶ στὸν τομέα αὐτόν, μπορούμε νὰ ἀναγνωρίσουμε καὶ στὴν περίπτωσή του ἓνα φαινόμενο πὸ χαρακτηρίζει σημαντικὸν ἀριθμὸ νεοελλήνων λογοτεχνῶν: τὴν ἔμμεση γνωριμία με τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ἀπὸ τὸν δρόμο ὄχι μόνο τῶν μεταφράσεων καὶ τῶν μελετῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ξένων πρωτότυπων ἔργων με οὐμανιστικὲς μνῆμες.

Ἡ ἐσωτερικὴ προσπέλαση τοῦ θέματος πραγματοποιεῖται ἀπὸ τὸ Β' μέρος κ.έ. Καὶ εἶναι, βέβαια, ἐκδηλο τὸ βασικὸ ἐρώτημα (καὶ τὸ συναφὲς μεθοδολογικὸ πρόβλημα) πὸ παρακολουθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὡς τὸ τέλος μιὰ συγκριτικὴ έρευνα ὅπως αὐτή: πῶς προσδιορίζεται ἡ ὑποθετικὴ «διαχωριστικὴ» γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν ἐπίδραση καὶ τὴν ἰσότιμη παραλληλία, δηλ. με ποιά κριτήρια θὰ τοποθετήσουμε μιὰν ὁμοιότητα στὴν πρώτη ἢ στὴ δεύτερη κατηγορία. Ἡ «Εἰσαγωγή», οἱ *passim* σχετικοὶ συλλογισμοὶ τής συγγρ. καὶ ὁ «Ἐπίλογος» δείχνουν πῶς διαμορφώθηκε ἡ μέθοδός της ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσει τὸ καίριο αὐτὸ ζήτημα. Σὲ γενικὲς γραμμὲς, καὶ πέρα ἀπὸ τὶς εὐλογες ἐπιμέρους ἐπιφυλάξεις, τὸ κριτήριον εἶναι πειστικόν: ὁ έρευνητὴς προσανατολίζεται στὴν κατεύθυνση τής ἐπίδρασης καὶ τής πηγῆς, ὅταν κάποια ἰδιάζοντα (δηλ. ὄχι πολὺ γενικὰ) χαρακτηριστικὰ τοῦ δέκτη παραπέμπουν ἐπίμονα σὲ ἓνα ἢ περισσότερα προηγούμενα τής λογοτεχνίας, καὶ βαδίζει πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση με ἐνισχυμένη τὴν ἀρχικὴ του ὑπόθεση, ἂν πολλαπλὲς ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις τοῦ ἀντικειμένου διασταυρῶνονται με ἀνάλογες ἐξωτερικὲς μαρτυρίες. Προεκτείνοντας, ὡστόσο, τὴ σωστὴ αὐτὴ σκέψη, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ἡ πραγματικότερη ἀπάντηση στὸ παραπάνω ἀναγκαῖο ὅσο καὶ σχηματικὸ ἐρώτημα (ἐπίδραση ἢ συνάντηση) εἶναι ἐκείνη πὸ τελικὰ τὸ ὑπερβαίνει, δηλ. συναιρεῖ τὴν διαζευκτικὴ ἀπορία σὲ μιὰ τρίτη, πὸ πραγματικὴν κατάσταση, πὸ μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ *προδιατεθειμένη ἐπιλογή*. Ἐκεῖ φαίνεται νὰ κατατείνου καὶ οἱ περιεκτικὲς σελίδες 473-475 τοῦ «Ἐπιλόγου», πὸ ἀντιπροσωπεῖουν ἀνάλογες σύγχρονες θέσεις τής συγκριτικῆς φιλολογίας στὸ ζήτημα αὐτό¹ καὶ μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν με μιὰ ἄλλη ὀριμη διατύπωση: «γιὰ νὰ υἱοθετήσουμε μιὰ αὐτόνομη ἔννοια τής ἐπίδρασης θὰ ἔπρεπε νὰ κλείσουμε τὰ μάτια στὸ γεγονός ὅτι κάθε ἐπίδραση πὸ ἔχουμε ὑποστεῖ προϋποθέτει μιὰν ἐκλογή, συνειδητὴ ἢ ἀσύνειδη (...)» σὲ κάθε στιγμή μέσα στὸν κόσμον τής παιδείας

1. Βλ. π.χ. Anna Balakian, *Influence and Literary Fortune: the equivocal junction of two methods*, *Yearbook of Comparative and General Literature* 11 (1962) 24-31 καὶ Haskell M. Block, *Nouvelles tendances en littérature comparée*, Paris 1970, σσ. 23-26 καὶ *passim*: (πρβ. Πολίτου-Μαρμαρινού, σ. 17 σημ. 2 καὶ 157 σημ. 1).

όλα είναι μέσα σέ όλα (...)· τὸ ὑποκείμενο ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή ὅπου μᾶς ὀδηγεῖ μπροστὰ σέ μιὰ ἰδιάζουσα, δική του δραστηριότητα ἢ ὁποῖα, ἀκριβῶς, τὸ διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὸ ἄλλο στοιχεῖο, ἐκεῖνο ποὺ ἀσκει τὴν ἐπίδραση (...)· εἴμαστε μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀπλότητα ἐνοιῶν ὅπως ἡ μίμηση ἢ ἡ ἐπίδραση. Ἄν εἶχε ὑπάρξει μίμηση χωρὶς αὐτὸ ποὺ ὁ γερμανὸς φιλόσοφος ὀνομάζει *προκατεστημένη ἁρμονία* [Leibniz], τὸ γεγονός θὰ εἶταν χωρὶς συνέπεια καὶ θὰ εἶχε καταγραφεῖ ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ μόνο γιὰ νὰ ἀπεικονίσει τὴν ματαιότητα τῶν πιθηκισμῶν. Ἡ μίμηση προκαλεῖ ἀποτελέσματα μόνο στὸ μέτρο ὅπου ἐνθαρρύνεται ἢ ἐκδήλωσι τάσεων οἱ ὁποῖες προϋπάρχουν στὸ μιμούμενο ὑποκείμενο»¹.

Ἔτσι, ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη τουλάχιστον, ὁ τίτλος τοῦ Β' μέρους: «Αἱ θεωρητικαὶ περὶ ποιήσεως ἀπόψεις τοῦ Κ. Παλαμᾶ ἐκ τῆς σκοπιᾶς τοῦ παρνασσισμοῦ» πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ μὲ τρόπο ποὺ νὰ συνδυάζει τὰ ποικίλα ἐνδεχόμενα: ἀπόψεις τοῦ Παλαμᾶ ποὺ διαμορφώνονται μὲ τὴν ἀμεσότερη βοήθεια ἐνὸς προτύπου καὶ γενικότερες θέσεις τοῦ ποὺ διασταυρώνονται μὲ ἀντίστοιχες παρνασσικές. (Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ παρενθετικά ὅτι ὁ γενικὸς καὶ ἀπαιτητικὸς τίτλος «Ὁ Παλαμᾶς αἰσθητικὸς» δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὸ σύντομο Α' κεφ. (σ. 131-135), ἀλλὰ σχετίζεται μὲ ὀλόκληρο τὸ Β' μέρος· καί, ἀκόμη, ὅτι τὸ ἐπίσης πολὺ χρήσιμο καὶ τεκμηριωμένο γραμματολογικὸ διάγραμμα τῶν πρώτων ἀναζητήσεων τῆς γενιᾶς τοῦ '80 (κεφ. β', σ. 136-146) καὶ τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Παλαμᾶ εἶναι, ἀπὸ ἄποψη δομῆς, στοιχεῖα ὁμοειδῆ μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κεφ. θ' τοῦ Α' μέρους («Ἡ γνωριμία τοῦ Κ. Παλαμᾶ μὲ τὸ ἔργον τῶν γάλλων παρνασσικῶν ποιητῶν»). Τὸ κεφ. αὐτό, μὲ τὸ ὅποιο εἰσάγεται ὁ Παλαμᾶς στὰ πλαίσια τοῦ θέματος, θὰ εἶχε ἴσως σωστότερη θέση ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κεφ. τοῦ Β' μέρους, ὥστε τὸ Α' μέρος νὰ περιλαμβάνει μόνο τὴν εἰσαγωγὴν στὰ παρνασσικά. Προκαλεῖται δηλ. κάποια διάσπαση ἐνιαίου ὅλικου καὶ ἴσως ἀντιστρέφεται ἡ λογικὴ σειρά—θὰ περιμέναμε πρῶτα τὶς ἀρχικὲς αὐτὲς κινήσεις τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν ἐλλήνων συναδέλφων του γύρω στὸν παρνασσισμὸ καὶ ἔπειτα τὶς ἀναφορὰς τοῦ Παλαμᾶ σὲ κάθε ἓναν ἀπὸ τοὺς παρνασσικοὺς ποιητὰς, ποὺ συνεχίζονται σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς ὀριμότητάς του—ἀλλὰ τελικὰ τὰ πράγματα ἀνασυντίθενται στὴ σκέψη τοῦ ἀναγνώστη.)

Στὸ ἐκτενὲς καὶ περιεκτικὸ γ' κεφ.: «Τὰ κυριώτερα σημεία τῆς παλαμικῆς θεωρίας περὶ ποιήσεως» (σ. 155-210) ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία τῆς συνθετικῆς μελέτης τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου: «Ἡ ποιητικὴ τοῦ Παλαμᾶ»², ποὺ ἀποτελεῖ γενικὴ εἰσαγωγὴ στὸ θέμα (μαζὶ μὲ τὴ συμπληρωματικὴ τῆς σὲ πολλὰ σημεία: «Ὁ στοχαστὴς Παλαμᾶς»³, ὅπου ὑποδεικνύεται ὁ καίριος παλαμικὸς ὅρος «λυρική σκέψη»), ἀλλὰ ἐξίσου σωστὰ ἐπισημαίνεται ἡ ἀνάγκη

1. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Οἱ συμπτώσεις στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων καὶ στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, *Ἐποχές* ἀρ. 21 (Ἰανουάριος 1965) 23 (= τοῦ ἴδιου, *Les coïncidences dans l'histoire des lettres et dans l'histoire des idées, Actes du IVe Congrès de l'Association Internationale de Littérature Comparée*, Fribourg 1964, t. II, The Hague-Paris 1966, σ. 1228-1229· (πρβ. Πολίτου-Μαρμαρινοῦ, σ. 452 σημ. 1).

2. Ε. Π. Παπανούτσου, *Παλαμᾶς-Καβάφης-Σικελιανός*, «Ἰκαρος», Ἀθήνα 41977, σ. 11-60.

3. Παπανούτσου, ὁ.π., σ. 61-93.

μιᾶς παράλληλης αναλυτικῆς καὶ περιγραφικῆς μελέτης πού τεκμηριώνει καὶ ἐμπλουτίζει τὴ γενικὴ θεώρηση. Ἡ χρησιμότητα τοῦ κεφ. αὐτοῦ ἐγκνείται κυρίως στὸ ὅτι ἀξιοποιεῖ προσεκτικὰ τὰ πρῶμα καὶ κρίσιμα γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς φυσιογνωμίας τοῦ κριτικὰ καὶ θεωρητικὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ, (γιὰ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι παρουσιάζουν καθαρότερες «γραμμές» σὲ σύγκριση μὲ ὀρισμένα πληθωρικὰ καὶ κάποτε ἀντιφατικὰ μεταγενέστερα)· καί, εἰδικότερα, ἡ συμβολὴ τοῦ κεφ. εἶναι ἀναμφισβήτητα θετικὴ στὴν ἀναζήτησι τῆς πραγματικῆς σχέσης ἀνάμεσα σὲ παλαμικὲς καὶ παρνασσικὲς θέσεις, προκειμένου γιὰ βασικὰ ζητήματα θεματικοῦ προσανατολισμοῦ καὶ ποιητικῆς τεχνικῆς. Παράλληλα, λοιπόν, ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὴ σύγκριση, τὸ γενικότερο συμπέρασμα τοῦ ἀναγνώστη ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν θεωρητικῶν κειμένων, (πού ἐπαληθεύεται στὶς ὠριμότερες ποιητικὲς ἐνότητες), εἶναι ὅτι ἡ σκέψις τοῦ Παλαμᾶ τείνει σταθερὰ καὶ βρίσκει τὴ φυσικὴ ἐκβασή της στὴ λειτουργία τῆς κριτικῆς σύνθεσης: π.χ. ἡ μερικὴ καὶ νηφάλια ἀποδοχὴ τῆς ἀρχῆς *Part pour l'art*¹, ἐνῶ ἀποβλέπει στὴν ἐσωτερικὴ δικαίωση τῆς καλλιτεχνικῆς πράξης, ταυτόχρονα ἀπομακρύνει τὸν κίνδυνο τοῦ νοσηροῦ αἰσθητισμοῦ (σσ. 168-169) καὶ καταλήγει στὴν ὠριμὴ καὶ ἰσορροπημένη ἐπιλογὴ πού προσδιορίζεται ἀπλὰ ὡς: αὐτονομία τῆς τέχνης. Ἡ ποίηση ἐπιτρέπεται νὰ «προσλαμβάνει» ὁ,τιδήποτε, ἀρκεῖ νὰ τὸ ὑποβάλλει στὴν ἀναγκαία διαδικασίαν μετασχηματισμοῦ καὶ νὰ τὸ τοποθετῆ στὸ ποιητικὸ ἐπίπεδο πραγματικότητος· συνακόλουθα, οἱ ἀντιλήψεις γιὰ τὴ σχέση τῆς ποίησης μὲ τὴ φιλοσοφία, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν ἱστορικὴ γνώση (σσ. 173-184)—σχέση πού δὲν πρέπει νὰ ἐκτρέπεται σὲ ἀδρανὴ θεματογραφία, ἀλλὰ νὰ συγκεκριαλιώνει τὸ ὕψιστό αὐτὸ μὲ κριτήριον τὴν ποιητικὴν προτεραιότητα—ἐκφράζουν τὸν μόνιμα ἀφομοιωτικὸ χαρακτήρα τοῦ παλαμικοῦ στοχασμοῦ. Στὴ μέθοδο αὐτὴν ἐπιμένει ἰδιαίτερα ὁ Παλαμᾶς, ὅταν ἀντιμετωπίζει ἀντιθετικὰ ζεύγη ἰδεῶν ἢ λειτουργιῶν πού ἐπιδέχονται σύνθεση: «Ὅπως εἶναι σχολαστικὸς ὁ σοφός, πού δὲν καταλαβαίνει τί βᾶρος μπορεῖ ν᾿ἄχη καὶ τὸ πιὸ ἀπλό τραγούδι, ἔτσι ἀλαφροστόχαστος εἶναι ὁ τεχνίτης πού δὲν ὑποψιάζεται πόσο μπορεῖ νὰ πλατύνῃ τὸν κόσμον του προσεχτικὰ σκύβοντας ἀπάνω κι ἀπὸ τὴν πιὸ ἄχαρη δουλειὰ ἐνὸς ἐπιστήμονα, κ' ἐξὸν ἀπὸ τοῦ ὄνειρου του τὸ γαλάζιο ἀχνό, ἀντικρύζοντας ὅλα τ᾿ἄλλα σὰν πεζᾶ καὶ σὰν ἀντιποιητικὰ»². (ἀξίζει νὰ διευκρινισθεῖ ὅτι ἡ ἀποψη αὐτὴ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὶς ἱστορικοφιλολογικὲς ἐπιστῆμες καὶ προστίθεται στὰ πολλὰ θεωρητικὰ καὶ ἔμπρακτα τεκμήρια τῆς *φιλολογικῆς συνείδησης* τοῦ Παλαμᾶ, πού εἶναι ἓνα ἀντικείμενο εἰδικῆς ἔρευνας καὶ ἀξιολόγησης)—«ἐπιστημονικὸς θετικισμὸς καὶ μεταφυσικὸς ἰδεολογισμὸς, ἀχώριστα, σὲ κάποιον σάλεμα ἢ σὲ κάποιον πλεύρωμα πού πάει νὰ γίνῃ ἄρμονία. Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα μιᾶς διανοητικῆς διπροσωπίας μέσα μου»³. ἢ, προκειμένου γιὰ τὴν ὀργανικὴ ἀλληλοπεριχώρηση ποιητικῆς καὶ κριτικῆς λειτουργίας, ἢ ἐπιγραμματικὴν πιά διατύπωσίν του: «γιατὶ ἐτοιμάζουμε καὶ τ᾿ἄρθρα μας καθὼς συνθέτουμε καὶ τὰ τραγούδια μας. Μὲ τὸν ἔρωτα καὶ μὲ τὸ μεθύσι. Ὅπως

1. Βλ. π.χ. τὴν ἄμεση κρίσις: "Απαντα, τόμ. 10, σ. 380.

2. "Απαντα, τόμ. 6, σ. 487.

3. "Απαντα, τόμ. 10, σ. 422· βλ. καὶ Bo- Lennart Eklund, *The Ideal and the Real. A Study of the Ideas in Kostis Palamas'* «Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου», Sweden 1972.

κάτου από το πιό ελεύτερο φτερούγισμα του ποιητή μπορεί να κρύβεται ή καλομετρημένη του κριτικού παρατήρηση, έτσι κ' ένα άρθρο πεζογραφικά δουλεμένο; και με όλη του τη δασκαλική μορφή, μπορεί να μην είναι ξένο προς κάποια δημιουργική πνοή, και προς την Ποίηση να στέκη πολύ πιό κοντά κι απ' όσο κανείς υποψιάζεται. Πολλές φορές τυχαίνει να τὰ ζυγιάζουμε τὰ τραγούδια μας και να τὰ τραγουδάμε τάρθρα μας»¹. (Μια μικρή κατάτμηση παρατηρείται και σ' αυτή τή φάση τῆς μελέτης, καθώς όρισμένα θέματα όπως «Ἡ αὐτονομία τῆς ποιήσεως» ἢ «Ποίησις και φιλοσοφία» ἐξετάζονται πρῶτα ὡς μικρές ἐνότητες στὸ ὑποκεφ. «Ὁ Πρόλογος εἰς τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου» (σσ. 159-160 και 161-164) και στή συνέχεια τιτλοφοροῦν ξεχωριστὰ ὑποκεφ. (ἀντίστοιχα σσ. 164-173 και 173-177). Ὅπωςδήποτε, ἡ ἐπανάληψη ὀφείλεται στήν ἀνάγκη νὰ ἐξαρθοῦν στήν ἀρχὴ τὰ σημαντικὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ «Πῶς ἐννοοῦμεν τὴν ποίησιν» (1890) και ὁ «Πρόλογος» στὰ «Μάτια τῆς Ψυχῆς μου» (1892)).

Ἡ μελέτη τῆς ποιητικῆς ἐπίδρασης, πὺ πραγματοποιοιοεῖται στὸ Γ' μέρος (σ. 203 κ.έ.), ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ προπαρασκευὴ ἀλλὰ και ἀκάλυψη τοῦ ἀντικειμένου πὺ περιλαμβάνουν τὰ Α' και Β' μέρη, στηρίζεται στήν κατάταξη τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν γνωρισμάτων τοῦ παρνασσισμοῦ σὲ εἰδικὴ κατηγορία και στήν ἀνίχνευση τῶν ἀντιστοιχιῶν πὺ παρουσιάζει ἡ ποίηση τοῦ Παλαμᾶ: π.χ. «Ἡ αὐτονομία τῆς τέχνης»: «παρομοίωσις τῆς ποιήσεως πρὸς τὴν γλυπτικὴν»—«Ποιήματα φιλοσοφικά»: «ὁ θάνατος τῶν θεῶν» κτλ. Μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ, μολονότι ὡς ἓνα βαθμὸ ἔχει ἀναγκαστικὰ τὸν χαρακτήρα στατικῆς θεωρήσεως, δηλ. κρύβει τὴ χρονικὴ-ἐξελικτικὴ εἰκόνα τοῦ Παλαμᾶ, ἐξυπηρετεῖ, πρακτικὰ τουλάχιστον, τὴ μελέτη τῆς θεματολογίας (ἀκριβέστερος ὅρος: θεματικὴ): ἐνῶ, ἴσως, ἡ ἀπόπειρα παράλληλης μελέτης τῶν θεματικῶν ἐπιδράσεων σύμφωνα με τὴν ἐνιαίαν χρονολογικὴ σειρά τῶν ποιητικῶν συλλογῶν τοῦ Παλαμᾶ, πὺ θεωρητικὰ θὰ ἦταν ἡ ἐπιθυμητὴ δυναμικὴ διάρθρωση, προσκροῦει σὲ ἐσωτερικὲς δυσκολίες δομῆς και μᾶλλον ἐγκυμονεῖ τὸν κίνδυνο φιλολογικῆς «συμφόρησης». Σὲ ἀνάλογη πρακτικὴ σκοπιμότητα, και ὄχι σὲ θεωρητικὴ πεποίθηση, πρέπει νὰ ἀποδώσουμε και τὴν ἀπόφαση τῆς συγγρ. νὰ υἱοθετῆσει τὴ διάκριση «θεματολογίας» (περιεχομένου) και «μορφῆς», δηλ. ἓνα συμβατικὸ σχῆμα πὺ κάποτε ἔτεινε νὰ ἀπολυτοποιηθεῖ, κυρίως στὰ ὅρια τῆς διδακτικῆς τῆς ποίησης, και πὺ σήμερα μποροῦμε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι δὲν ἐξυπηρετεῖ παρὰ μόνο τὴν τυπικὴ συνεννόηση τῶν μελετητῶν, στὰ πλαίσια πάντοτε μιᾶς ἐνιαίας ἀντίληψης τοῦ κειμένου. Ἡ χρονολογικὴ σειρά τηρεῖται κάθε φορὰ στὰ ἐπιμέρους κεφ., ὅπου στάθηκε ἀναγκαία και ἡ παράθεση, και συχνὰ ἡ ἀνάλυση τῶν παρνασσικῶν ποιημάτων πὺ ἀπὸ θεματικὴ ἄποψη μᾶς ὀδηγοῦν σὲ παράλληλες συνθέσεις τοῦ Παλαμᾶ.

Δειγματοληπτικά, σημειώνουμε τίς ἀκόλουθες σύμφωνες σκέψεις και παράλληλα μερικὲς περιοριστικὲς παρατηρήσεις στὸ βασικὸ αὐτὸ κεφάλαιο. Ἰδιαιτέρα πειστικὲς ἀντιστοιχίες, πὺ μποροῦν εὐλόγα νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς σχέσεις ἐπίδρασης σὲ συνδυασμὸ με μιὰν ὁμολογὴ προδιάθεση τοῦ Παλαμᾶ, εἶναι ὅπωςδήποτε οἱ ἐξῆς: ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν ἰδεῶν γιὰ τὴν ποίηση και τὸ φαινόμενο τῆς τέχνης γενικά, ἡ θεμελιικὴ ἄποψη ὅτι ἡ τέχνη καθεαυτὴν ἀποτελεῖ

1. Ἄπαντα, τόμ. 6, σ. 262.

ένεργητική δύναμη (σσ. 209-222) και όχι απλώς μιάν απεικονιστική λειτουργία που βρίσκεται «έντεθθεν» της πραγματικής ζωής και εξαρτάται απόλυτα από την τελευταία. Είναι γνωστό ότι η θέση αυτή αποσαφηνίζεται και «τελειοποιείται» μέσα στο κλίμα του παρνασισμού. Έτσι, και η συναφής πεποίθηση για την αυτονομία της τέχνης απέναντι σε άλλους αντικειμενικούς σκοπούς (σσ. 222-225) στηρίζεται στην προηγούμενη θέση, που αναγνωρίζει στην τέχνη την ιδιότητα της ουσιαστικής πράξης, (άρα δὲν χρειάζεται να συνδεθεί με κάποια άλλη πράξη, που τοποθετείται έξω από τὰ ὅρια της καλλιτεχνικής). Ἀκόμη, η παρομοίωση της ποίησης με τὴ γλυπτική (σσ. 233-239) πρέπει ὁπωσδήποτε νὰ ἔχει ἐπηρεασθεῖ ἀπὸ τὰ ἀνάλογα παρνασσικά μοτίβα, ὅπως καὶ οἱ ἀντιλήψεις—«ποιητικές δοξασίες» γιὰ τὴν ἀνακύκλωση τῆς ζωῆς, με τὴν εἰδικὴ μορφή τους στὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ (σσ. 240-257). Τὸ ὠραῖο θέμα τοῦ «θανάτου τῶν θεῶν» καὶ τῆς αἰσθητικῆς πιά ἀναβίωσής τους μέσα στὴν περιοχή τῆς ποίησης (σσ. 262-272) ὀφείλει ἐπίσης πολλὰ στὸ προηγούμενο τῶν παρνασσικῶν ὑπογραμμίζουμε καὶ τὴν εὐστοχὴ παρατήρηση ὅτι στὸν Παλαμᾶ προσιδιάζει ἡ πιὸ αἰσιόδοξη ἀντίληψη τοῦ θέματος, πού τὸν φέρνει πλησιέστερα στὸν Th. de Banville (σσ. 271). Καί, ὁπωσδήποτε, τὰ «ἰνδολογικά» στοιχεῖα στὴν ποίηση τοῦ Παλαμᾶ (σσ. 280-291) καὶ ἐνμέρει ἡ «ἡλιολατρεία» του ἀντανακλοῦν ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν ἐξοικειωσή του με τὸ ἔργο τοῦ Leconte de Lisle. Ἀνάλογη σχέση, τέλος, με τὸν ἴδιο ποιητὴ διακρίνεται ἀκριτὰ καθαρὰ στὴν ἀντιπαράθεση ἀρχαίου ἐλληνικοῦ καὶ χριστιανικοῦ κόσμου, ὅπου ὅμως ἐνδιαφέρει ἐξίσου καὶ ἡ πρόσθετη διευκρίνιση τῆς συγγρ. ὅτι ἡ θλίψη γιὰ τὴν ἀπώλεια τοῦ ἐλληνικοῦ ἀνθρωποκεντρικοῦ πολιτισμοῦ ἀντισταθμίζεται στὸν Παλαμᾶ ἀπὸ τὴ συμπάθειά του γιὰ τὸ Βυζάντιο καὶ τὴ χριστιανικὴ ἐσωτερικευμένη πνευματικότητα. Ἐδῶ πρέπει νὰ τονισθεῖ καὶ ἡ χρησιμότητα τῆς διατριβῆς στὴν προώθηση καὶ ἄλλων εἰδικότερων θεμάτων, πού ἡ ὡς τώρα ἔρευνα τὰ ἀντιμετώπισε χωρὶς τίς ἀπαιτούμενες ἐπιφυλάξεις, ὅπως π.χ. τὰ σχετικά με τὸν «πλατωνισμό» τοῦ Παλαμᾶ (σσ. 248-251) καὶ με τὰ πρότυπα τῶν «Χαιρετισμῶν τῆς Ἡλιογέννητης» (σσ. 252-254).

Χωρὶς, βέβαια, οἱ παραπάνω προτάσεις γιὰ τὴ θεματικὴ ἐπίδραση νὰ εἶναι καὶ οἱ μόνες πού μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν πειστικές, περνοῦμε σὲ ὀρισμένες ἄλλες ὅπου τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐπίδρασης παρουσιάζεται μᾶλλον ἰσοδύναμο με τὸ ἐνδεχόμενο τῆς παραλληλίας ἢ, ἔστω, γίνεται πιὸ δυσδιάκριτη ἢ ἐπίδραση ἀπὸ τὴν κοινὴ στάση. Π.χ.: ὁ θαυμασμός τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ δύναμη τῶν ἐπιστημῶν καὶ ὁ προβληματισμός του γύρω στὶς εὐρύτερες συνέπειες τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης εἶναι τάσεις πού ἴσως ἐκδηλώνονται κάποτε με τὴ μεσολάβηση ἐνὸς παραδείγματος (Sully Prudhomme), ἀλλὰ ἀνάγονται καὶ ἄμεσα στὸ κλίμα τοῦ θετικισμοῦ καὶ στὶς συγγενεῖς πεποιθήσεις γιὰ τὴν παντοδυναμία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καὶ τῆς αἰτιοκρατικῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων, πού κορυφώνονται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. Πρόκειται γιὰ ἓνα ρεῦμα πού ἀρκεῖ ἀπὸ μόνο του γιὰ νὰ προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Παλαμᾶ, ὥστε με μιά σειρά διεργασιῶν νὰ προκύψει ἡ συγκεκριμένη ποιητικὴ ἐκδήλωση· (ἐνῶ ἡ «ὄντολογία» τοῦ ποιητῆ θὰ διαμορφωθεῖ τελικὰ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια ἐνὸς στενοῦ ὀρθολογισμοῦ, ὅπως ἐπίσης σωστά παρατηρεῖται, σσ. 314-315 καὶ σημ. 1). Ἴσως εἶναι πιθανότερη ἡ ἐπίδραση στὴ διαδικασία τῆς ἔμπνευσης ἀπὸ τίς θετικὲς ἐπιστῆμες (σσ. 315-323), ὅπου καὶ ἡ ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση ὅτι ὁ Παλαμᾶς μεταχειρίζεται τὸ ὕλικὸ ποιητικότερα ἀπὸ τὸν «ἐπιστημονίζοντα» Sully Prudhomme. Γενικά, θὰ λέγαμε ὅτι σ' αὐτὴν τὴν πλευρὰ τῆς θεματικῆς τοῦ Παλαμᾶ εἶναι χαρακτηριστικὴ

ή επικάλυψη επίδρασης και κοινών έμπειριών. Έπίσης, οι αναφορές στον ήλιο και ή αγάπη του Παλαμά για τὸ φῶς (σσ. 291-305) ὀφείλονται πιὸ πολὺ σὲ αὐτοδύναμες προσωπικὲς τάσεις. Καί ή «μοναξιά του ποιητῆ», ὡς ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ «ἀστόχαστο» πλῆθος συγγενεὺς φανερότερα μετὴ τῆ στάση τῶν παρνασσικῶν, ἐνῶ ὡς παράπονο γιὰ τὴν ἔλλειψη κατανόησης ἀντιπροσωπεύει τὴ γενικὴ μοίρα τοῦ καλοῦ καὶ «δύσκολου» ποιητῆ στὰ νεώτερα χρόνια.

Δύο ἐρμηνευτικὲς ἀντιρρήσεις σημειώνουμε ἐδῶ: τὸ ὀκτάστιχο ἀρ. 40 ἀπὸ τὶς «Ἐκατὸ Φωνές» δὲν καταλογίζει στὴ φύση ἀδιαφορία γιὰ τὸν ἄνθρωπο ποὺ «ἀφανίζεται» (;), ἀλλὰ περιγράφει ἀπλῶς μιὰ στιγμὴ μοναξιάς—ἐνῶ στὶς ἀμέσως προηγούμενες ὀκτάστιχες ἐνόητες διαβάζουμε ὑμνητικούς στίχους γιὰ τὴ θαλπωρὴ τοῦ φυσικοῦ χώρου καὶ τὴν «Ἄνοιξη-μητέρα» (ἀρ. 36). Καί τὸ «Τραγοῦδι ἐνὸς πατέρα» («Ἡ Ἄσάλευτη Ζωή») δὲν χαρακτηρίζει τὴ γέννηση ὡς συμφορά, ἀλλὰ, σύμφωνα μετὴ τὶς ὀδηγητικὲς λέξεις τοῦ ποιήματος, ἀποκαλύπτει τὸν «δυναδικὸ» στοχασμὸ τοῦ ποιητῆ μπροστὰ στὴ δραματικὴ σύνθεση τῆς ζωῆς καὶ τὴν προσπάθειά του νὰ φθάσει σὲ μιὰ «λύση». (Τὸ ποίημα γράφεται πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἄλκη (1898) καὶ ἴσως γύρω στὸν καιρὸ τῆς γέννησής του (1894), ἀλλὰ δὲν ἀναφέρεται, τουλάχιστον ἄμεσα, σ' αὐτὸν—μιλάει γιὰ «πρωτογέννητο» παιδί. Θὰ ἦταν, ὡστόσο, ἐνδιαφέρον νὰ υποθέσουμε ὅτι ἡ γέννηση ἢ ἡ ἀναμονὴ ἐνὸς ἀκόμη παιδιοῦ ἀνακαλεῖ στὴ συναισθηματικὴ μνήμη τοῦ Παλαμά καὶ τὴν πρώτη του πατρικὴ ἐμπειρία καὶ τὸν ὀδηγεῖ σ' αὐτὸ τὸ ἀρκετὰ καλὸ στοχαστικὸ ποίημα.) Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ ἀρνητικὴ ἀξιολόγηση τῆς ζωῆς παραμένει, τελικὰ, περιθωριακὸ καὶ περιστασιακὸ γνώρισμα τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμά, ὅπως ἐπίσης σωστὰ διευκρινίζεται (σ. 277).

Καί μιὰ τελευταία παρατήρηση στὸ κεφάλαιο αὐτό: ἐνῶ οἱ σχετικὲς ἀναλύσεις τῆς διατριβῆς ἀποδίδουν με κριτικὴ ὀριμότητα καὶ σαφήνεια τὴν ἐννοια τῆς ποιητικῆς ἀφομοίωσης τοῦ φιλοσοφικοῦ καὶ γενικὰ γνωστικοῦ ὕλικου (σσ. 158, 161-164, 173-177, 177-184), ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ὀρολογίας—ποὺ κατὰ κανόνα εἶναι προσεκτικὴ καὶ ἀκριβῆς—πρέπει νὰ διατυπωθεῖ σαφῆς ἀντίρρηση γιὰ τοὺς τίτλους «Ποιήματα φιλοσοφικὰ» καὶ «ἐπιστημονικὰ» (σσ. 240-305). Γίνεται, βέβαια, κατανοητὸ ὅτι χρησιμοποιοῦνται συμβατικὰ καὶ ὀφείλονται στὴν ἀνάγκη γιὰ μιὰ κωδικοποίηση τῶν δεδομένων, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἀντικατασταθοῦν μετὴ φιλολογικὰ πιὸ δόκιμους ὄρους ἢ μετὴ τοὺς ἀποδεκτοὺς καὶ πάντοτε τυπικοὺς προσδιορισμοὺς «φιλοσοφικὴ» καὶ «ἐπιστημονικὴ» θεματικῆ.

Μὲ βάση τῆς ἴδιες προϋποθέσεις, καὶ ἔπειτα ἀπὸ τὶς σαφεῖς καὶ ἀλλεπάλληλες θεωρητικὲς διακηρύξεις τοῦ Παλαμά γιὰ τὴ σημασία τῆς μορφῆς (σσ. 187-199), εἶναι λογικὰ δεκτὴ καὶ ἐπαληθεύεται σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἀπὸ τὰ ἀντικειμενικὰ δεδομένα ἢ ὑπόθεση ὅτι: ἡ πολὺπλευρὴ μέριμνα τοῦ Παλαμά γιὰ τὴ μορφικὴ καλλιέργεια ἐνθαρρύνεται καὶ ἀρκετὲς φορὲς καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη μεγάλη ἐπίδοση τῶν παρνασσικῶν (κεφ. β', σσ. 337-386). Ἄν μάλιστα διαβαστεῖ σωστὰ ἢ διαπίστωση τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ ὅτι «ἡ ἐμπνευση τοῦ Παλαμά εἶναι κατ' ἐξοχὴν μετρικὴ»¹, ποὺ πρέπει νὰ σημαίνει ὅτι ἰδιαίτερα στὸν Παλαμά ἡ ποιητικὴ σκέψη ἐξελίσσεται καὶ μορφο-

1. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, 1975, σ. 394.

ποιείται μέσα σὲ ἓνα προοικονομημένο σχέδιο ρυθμοῦ, συνδυάζεται ὁμαλά μὲ τις διατυπώσεις τοῦ ποιητῆ (σσ. 196-199).

Τὸ σχῆμα «λόγος-ἀντίλογος», ποῦ ὀφείλεται καὶ στὸ «δυσᾶδισμὸ» καὶ στὴ συνακόλουθη κριτική-συνθετικὴ τάση τοῦ ποιητῆ, πρέπει ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς τεχνικῆς νὰ ἀντανακλᾷ τὴν οἰκειότητά του μὲ τὴν ἀντίστοιχη μέθοδο κυρίως τοῦ Sully Prudhomme (σσ. 341-345). Στὰ μετρικὰ ζητήματα, ἡ κατάργηση τῆς μεσαιᾶς τομῆς τοῦ δεκαπεντασύλλαβου καὶ κατὰ δεύτερο λόγο οἱ ἐπαναλήψεις στίχων εἶναι φαινόμενα ποῦ ἐπιτρέπουν τοὺς εἰδικούς συσχετισμούς ποῦ προτείνει ἡ συγγρ. (δηλ. μὲ περιπτωσιολογικὰ κριτήρια). Καί, βέβαια, τὸ παρνασσικὸ σοννέτο ἀποτελεῖ ἓνα πολὺ συγκεκριμένο πρότυπο γιὰ τὸν Παλαμᾶ καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἐνισχύει τὴ σχέση του μὲ τοὺς παρνασσικούς.

Στὸ ἐπίπεδο τοῦ μεμονωμένου γλωσσικοῦ ὕλικου (σ. 360 κ.έ.) μπορεῖ, μὲ κάποια προσοχή, νὰ ἀποδοθεῖ ἓνα μέρος τῆς φροντίδας τοῦ Παλαμᾶ γιὰ τὸ ἐπίθετο στὸ παράδειγμα τῶν παρνασσικῶν (σσ. 360-365), ἐνῶ περισσότερες πιθανότητες προκύπτουν ἀπὸ τὴν ποιητικὴ χρήση ὄρων τῆς γλυπτικῆς (σσ. 365-372). Τὸ «ὑποβλητικὸ» καὶ τὸ «ἱστορικὸ» λεξιλόγιο ἐπιδέχονται βασικὰ ἀνεξάρτητη ἐρμηνεία. Τὸ ἴδιο ἰσχύει κατὰ κανόνα καὶ γιὰ τὰ συγκεκριμένα ἀρνητικὰ ἐπίθετα (σσ. 380-386), ποῦ ἦταν ἐξ ὀρισμοῦ ἀναγκαῖα στὸν ποιητὴ γιὰ τὴν ἀπόδοση βασικῶν νοημάτων· ὠστόσο, οἱ εἰδικές παρατηρήσεις, τουλάχιστον γιὰ τὰ ἐπίθετα «ἀσάλευτη» καὶ «ἀγέλαστη», εἶναι πολὺ χρήσιμες.

Δύο μεθοδολογικὰ πλεονεκτήματα τῆς ἔρευνας τῶν συγκεκριμένων πηγῶν (κεφ. γ', σσ. 387-470) εἶναι ὅτι μπορεῖ ἐδῶ νὰ τηρηθεῖ ἡ χρονολογικὴ σειρά τῶν συλλογῶν καὶ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν τὰ ποιήματα τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν παρνασσικῶν ὡς ἐνιαῖα κείμενα πέρα ἀπὸ τὴν τυπικὴ διάκριση περιεχομένου καὶ μορφῆς. Εὐλόγα, τὸ ἀποδεικτικὸ πρόβλημα ἐξειδικεύεται, ἄρα καὶ ὀξύνεται, σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς μελέτης. Στὸν τομέα τῶν πηγῶν εἶναι, βέβαια, πολὺ εὐπρόσδεκτες οἱ ἐνδεχόμενες μαρτυρίες ποῦ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποιας σχέσης, πρὶν χρειασθεῖ νὰ ἐμπιστευθοῦμε τὰ πάντα στὴ φιλολογικὴ αἴσθησι. Ἄν ὠστόσο συμφωνήσουμε ὅτι, ὄχι μόνο στὴ συγκριτικὴ φιλολογία ἀλλὰ ἀπλῶς: στὴ φιλολογία, δὲν ὑπάρχει πολὺς χώρος γιὰ «μαθηματικές» ἀποδείξεις—παρὰ μόνο ὅταν πρόκειται γιὰ τις ἱστορικὲς διακριώσεις σὲ ποσοτικὰ ζητήματα—τὰ κριτήριά μας σχετικοποιοῦνται καὶ προσαρμόζονται στὴν ἰδιοτυπία τοῦ ποιητικοῦ φαινομένου, ἀρκεῖ ἡ μελέτη νὰ μὴν προτρέχει σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενό της καὶ νὰ τηρεῖ μιὰ συνεπὴ συλλογιστικὴ.

Τὸ «καθόλου» ἀποτέλεσμα καὶ αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ θετικό. Δηλ. ὁ ἀπολογισμὸς, στὸν ὁποῖο καταλήγουμε ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀξιολόγηση ὅλων τῶν περιπτώσεων ποῦ καταγράφονται στὴ διατριβή, κλείνει ἐνεργητικὰ καὶ ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἀρκετὲς ποιητικὲς στιγμὲς τοῦ Παλαμᾶ συνδέονται μὲ τὴν ἀξιοποίηση δάνειου ὕλικου ἀπὸ συγκεκριμένα κείμενα τῶν παρνασσικῶν (σχέση πηγῆς). Στὰ «καθ' ἕκαστον» οἱ προσωπικὲς ἀντιδράσεις τοῦ ἀναγνώστη εἶναι φυσικὸ νὰ κλιμακώνονται ἀπὸ τὴν ἀνετὴ ἀποδοχὴς ὡς τὴν ἀρνητικὴ ἐπιφύλαξη, ἐνῶ καὶ ἡ συγγρ. δὲν προτείνει ὅλες αὐτὲς τις περιπτώσεις μὲ ἴσα ἐπιχειρήματα καὶ μὲ τὸν ἴδιο βαθμὸ βεβαιότητας.

Ἔτσι, δειγματοληπτικὰ καὶ πάλι, παρατηροῦμε ὅτι εὐρήματα ὅπως ἡ συνάφεια τῆς

«Ξενητεμένης» («Τὰ Μάτια τῆς Ψυχῆς μου») με τὴν «Venus de Milo» τοῦ Leconte de Lisle (σσ. 394-402) ἢ τοῦ σφριγγηλοῦ περιγραφικοῦ προλόγου τῶν «Ἄλυσίδων» («Ἡ Ἄσάλευτη Ζωὴ») με τὴν ἀντίστοιχη περιγραφή στὸ «Le Lion» τοῦ Sully Prudhomme (σσ. 430-432) προκαλοῦν ἀβίαστα τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ ἀναγνώστη. Μιὰ περίπτωση ὠραίας ἀντιστοιχίας, ποὺ ἴσως ὅμως στηρίζεται σὲ λιγότερες πιθανότητες ἐπειδὴ περιέχει ἕναν ἠθικο-διδασκτικὸ κοινὸ τόπο, εἶναι οἱ στίχοι τοῦ «Δουλευτῆ» («Ὁ Δωδεκάλογος τοῦ Γύφτου») σὲ σχέση με τὸ «Le Joug» τοῦ Sully Prudhomme (σσ. 436-437). Τὸ ἴδιο θὰ λέγαμε καὶ γιὰ τὴν ὁπωσδήποτε ἐνδιαφέρουσα ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὶς ιδιότητες τῆς Παναγίας, ὅπως περιγράφονται στὸν «Ἠ' Λόγο» τῆς «Φλογέρας τοῦ Βασιλιᾶ» καὶ στὴν «Circè» τοῦ L. Ménard (σσ. 449-450). Προκειμένου γιὰ μερικοὺς ἄλλους στίχους ἢ μικρότερα ἀποσπάσματα, οἱ ὑπάρχουσες ὁμοιότητες πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθοῦν ἀνεξάρτητες, γιατί ἐκφράζουν πολὺ γενικὲς θέσεις ἢ ἀποτελοῦν περιγραφικοὺς τρόπους κοινῆς χρήσης: ὅπως π.χ. τὸ τριζέμο τῶν πυλῶν στὸν Ε' Λόγο τοῦ «Δωδεκάλογου»—«Ὁ θάνατος τῶν θεῶν» (σ. 441), ἢ διαρκῆς «νοσταλγία» γιὰ τὸ ἰδεῶδες ποίημα ποὺ δὲν γράφτηκε (σ. 415) ἢ ὁ καιρῖος γιὰ τὴ βιοθεωρία τοῦ Παλαμᾶ στίχος «Ἡ πράξη τοῦ σοφοῦ, εἶν' ἡ σκέψη» ποὺ, παρὰ τὴν ἐντυπωσιακὴ ἀντιστοιχία του με τὸ στίχο τοῦ Sully Prudhomme: «Chanter c'est agir» (σ. 463), ἀποτελεῖ κυρίως συνάντηση μιᾶς βασικῆς καὶ ἐντελῶς συνειδητῆς προσωπικῆς θέσης τοῦ Παλαμᾶ με τὴν ἀντίστοιχη πεποίθηση τοῦ γάλλου ποιητῆ. Εἶναι ὥστόσο σημαντικὸ ὅτι τὰ περισσότερα παραδείγματα ἀφοροῦν καὶ σὲ εὐρύτερα ἀποσπάσματα ποιημάτων τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ δείχνουν εὐκρινέστερα τὴ χρήση καὶ τὴν ἀφομοίωση παρνασσικῶν πηγῶν. Πολλὲς ἄλλες διαπιστώσεις καὶ ὑποδείξεις αὐτοῦ τοῦ κεφ. εἶναι πρόσθετο φιλολογικὸ ὕλικό, ποὺ ὀφείλεται στὴ λεπτομερειακὴ καὶ ἐπίμονη ἰχνηλασία τοῦ κειμένου (π.χ. σσ. 393-394, 396 σημ. 1, 400 σημ. 1, 407, 409, 425-426, 444, 456, 458-462 κ.κ.).

Ὁ «Ἐπίλογος» (σσ. 471-478) εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα τμήματα τῆς διατριβῆς: ἀνακεφαλαιώνονται σὲ συνθετικὴ διατύπωση οἱ μεθοδολογικὲς ἀρχὲς καὶ τὰ θεωρητικὰ κριτήρια ποὺ καθόρισαν τὴν πορεία τῆς ἔρευνας, ὑπογραμμίζεται με κριτικὴ ἀκριβολογία τὸ τελικὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Παλαμᾶς ἔχει ἀφομοιώσει ἕνα ὑπολογισμὸ ποσοστὸ παρνασσιζμοῦ, διοχετεύοντάς το μέσα σὲ ἕναν πολὺ εὐρύτερο καὶ κατ' ἐξοχὴν «πολύτροπο» χῶρο δημιουργίας, καὶ ἐντάσσεται σωστὰ ὁ στόχος τῆς μελέτης μέσα στὴ σύγχρονη προοπτικὴ τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας. Ἀποτελεῖ πιὰ κοινὸ τόπο τῶν συλλογισμῶν ποὺ καθοδηγοῦν τὴν τελευταία ὅτι: «ἐπίδραση» καὶ «πρωτοτυπία» εἶναι δύο ἔννοιες ποὺ κατ' ἀρχὴν προκύπτουν ὡς ἀντιθετικὸ σχῆμα μέσα στὴ θεωρητικὴ σκέψη, ἀλλὰ ποτὲ δὲν ἰσχύουν ἀπόλυτα μέσα στὴν ποιητικὴ πραγματικότητα. Ἡ συνύπαρξη καὶ ἡ ἐπικάλυψή τους, ἡ ἀνίχνευση τῶν κοινῶν προϋποθέσεων καὶ ἡ ἀξιολόγηση τῶν ἰδιοτυπιῶν εἶναι μερικὲς ἀπὸ τίς κύριες συνιστώσες τῆς συγκριτικῆς ἔρευνας, ἢ ὅποια ἐξἄλλου ἔχει τὸ προνόμιο μιᾶς γενικῆς ἀρμοδιότη-
τας: τὸ συγκριτικὸ ἐνδιαφέρον ἐξυπακούεται σὲ κάθε τομέα φιλολογικῆς σπουδῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν μία συγκεκριμένη μελέτη ὀφείλει ἢ ὄχι νὰ περιλάβει συγκριτικὲς προεκτάσεις.

Μία γενικὴ κρίση τῆς μελέτης θὰ μπορούσε νὰ συνοψισθεῖ στὰ ἀκόλουθα. Εἶναι σαφές ὅτι ἀποτελεῖ τὴν πρώτη σοβαρὴ καὶ φιλολογικὰ πειστικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ποὺ καθορίζει ὁ τίτλος τῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ ποιητικὰ ἐπαρκέστερο καὶ διεξοδικότερο ἐγγεῖρημα συγκριτικῆς ἀνάγνωσης τοῦ Παλαμᾶ με ἀναφορὰ σὲ μιὰ ξένη λογοτεχνία. Καί, ἀπὸ τὴ φύση τους, τὸ θέμα τῆς

μελέτης και τὰ πορίσματά της προωθοῦν ἐξίσου τὴν πραγματολογικὴ γνώση καὶ τὴν κριτικὴ θεώρηση τοῦ παλαμικοῦ ἔργου. Παράλληλα ὅμως μὲ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ βασικοῦ σκοποῦ, ἡ διατριβὴ συμβάλλει ἐπικουρικὰ καὶ στὴ διερεύνηση πολλῶν ἐπιμέρους πτυχῶν τῆς ποιητικῆς θεωρίας καὶ πράξης τοῦ Παλαμᾶ. Κύρια χαρακτηριστικὰ δομῆς τῆς ἐργασίας εἶναι ἡ ἐκτεταμένη χρῆση παραθεμάτων, (πού, ἂν κατὰ κανόνα χαλαρῶνει κάπως τὴ σύνθεση μιᾶς μελέτης, ἐδῶ ἐπιβάλλεται σχεδὸν ἀπόλυτα ἀπὸ τὸν ἀποδεικτικὸν χαρακτήρα τῆς ἐρευνας), καὶ ἡ ἀναλυτικὴ-παρατακτικὴ ἐξέταση. Ἡ τελευταία μεθοδολογικὴ ἐπιλογή ὅπωςδήποτε δὲν εἶναι ἡ μόνη πού προσφέρεται, ἀλλὰ στὴ συγκεκριμένη ἐφαρμογὴ της λειτουργεῖ ἀποτελεσματικὰ, γιὰ τοὺς λόγους τοὺς ἀνωτέρω. Ἡ ἐπιλογή τῆς ἐσωτερικῆς παρακολούθησης τῶν συλλογισμῶν τῆς συγγραφῆς.

Ἄν μὲ αὐτὲς τὶς θετικὰς ἐκτιμήσεις καὶ τὶς συγκεκριμένες ἐπιφυλάξεις πού διατυπώθηκαν παραπάνω συνυπολογισθοῦν: ἡ ἀριστη ἐξοικείωση μὲ τὰ κείμενα τοῦ Παλαμᾶ καὶ τῶν γάλλων παρνασσικῶν, πού ἐπέτρεψε τὶς (εὐδιάκριτες) πολὺ καλὰ ὀργανωμένες καὶ ἐπίπονες ἀποδελτιώσεις· ἡ κριτικὴ ἐπιλογή τῶν ἀπαραίτητων μόνο στοιχείων τῆς παλαμικῆς βιβλιογραφίας ἔπειτα ἀπὸ τὸν ἐξαντλητικὸν ἔλεγχόν της σχετικὰ μὲ τὸ θέμα· καὶ ἡ γνώση τῶν σύγχρονων τάσεων τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας μαζὶ μὲ τὴν ἐνημέρωση στὴν ὑπόλοιπη συναφὴ βιβλιογραφία θεωρητικῶν κειμένων καὶ ἀναλυτικῶν μελετῶν—εἶναι βέβαιο ὅτι διαθέτουμε μιὰ στέρεη συμβολὴ στὴ σπουδὴ τοῦ Παλαμᾶ καὶ γενικὰ μιὰ εὐπρόσδεκτη προσθήκη στὴν πενιχρὴ ἀκόμη ἐρευνητικὴ βιβλιογραφία πού πλαισιώνει τὰ πρόσφατα κεφάλαια τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας.

I. A. ΠΑΠΙΓΚΗΣ

Δημητρίου Γ. Τσάμη, Δαβὶδ Δισυλάτου, Λόγος κατὰ Βαυλαῖμ καὶ Ἀκινδύνου πρὸς Νικόλαον Καβάσιλαν, Θεσσαλονίκη 1973. (Βυζαντινὰ κείμενα καὶ μελέται ἀρ. 10. Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν).

Τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν Θεσσαλονίκης ἀναπτύσσει ἀξιόλογον ἐκδοτικὴ δραστηριότητα· μιὰ ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἐκδόσεις του εἶναι αὐτὴ ἐδῶ καὶ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιὰ τὸν ὅτι προσφέρει τὴν γνώση ἐνὸς θεολογικοῦ κειμένου.

Ἡ βυζαντινὴ θεολογία στηρίχθηκε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὶς πρῶτες τῆς ἀκόμα ρίζες, σὲ μιὰν βαθύτατη γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλολογίας καὶ φιλοσοφίας καὶ σὲ μιὰν ἐξίσου ἐπιδέξια χρῆση τῆς ἀττικῆς γλώσσας. Ἀνάμεσα στὰ πολλὰ παράξενα τοῦ Βυζαντίου εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληδες τὸ ἀγνόησαν, ὅσο τὸ θεωροῦσαν ρωμαϊκόν, ὅχι ὅμως καὶ οἱ Ἕλληδες ἀπόγονοι τῶν Ἰώνων, Αἰολέων καὶ Δωριέων ἀποίκων καὶ οἱ ἐξελληνισμένοι λαοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ἔχομε Ἰσαυροὺς, Ἀρμένιους, Πόντιους, Θρακιῶτες αὐτοκράτορες — δὲν λογαριάζομε τὶς περιστασιακὰς αὐτοκράτειρες —, ὅχι ὅμως καὶ Ἕλληδικούς, ὡς ἀρκετὰ ἀργά. Ἐπίσης, ὅσο ἐπεκτεινόταν ὁ Χριστιανισμός, τόσο περιοριζόταν ἡ ἐπίσημη διδασκαλία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς στὸν ἑλλαδικὸν χῶρον, γιὰ τὸν ὅτι μύριζε «ἔθνησιμόν» καὶ ἀντί-

δραση», ἐνῶ ἀνθοῦσαν ἀντίστοιχες σχολές με χριστιανικὸν θεολογικὸ προσανατολισμὸ στὸν ἀνατολικὸ χῶρο καὶ με ἀξιόλογους ἐκπροσώπους, οἱ ὅποιοι μάλιστα ἦταν τόσο περισσότερο ἀξιόλογοι, ὅσο περισσότερο πρόφτασαν νὰ φοιτήσουν στὴν Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν (κυρίως), ὅσο λειτουργοῦσε.

Ἐξάλλου, ὅσο περιοριζόταν ἡ χρῆση τῆς λατινικῆς γλώσσας στὴν διοίκηση καὶ τὴν νομοθεσία κι ἐπεκτεινόταν ἡ χρῆση τῆς ἑλληνιστικῆς κοινῆς, τόσο ἡ ἐπίσημη διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας ἀκουμποῦσε πιὸ βαριά στὴν ἀττικιστικὴ παράδοση, ἡ ὁποία γινόταν ὅλο καὶ πιὸ ἀκατανόητη με τὴν συντακτικὴ καὶ λεξιλογικὴ ἐκζήτηση. Με ὀμηρικὲς καὶ ἄλλες σπάνιες λέξεις, δύσκολες συντάξεις, με ὑπερβατὰ καὶ πρωθύστερα, με ἀντιθέσεις καὶ ἀναστροφές, με συσσωρεύσεις ἐπιθέτων, ὁμοιοτέλευτα καὶ ὅλες τὶς σχετικὲς περιτεχνίες προσπαθοῦσαν, τὶς περισσότερες φορές μάταια, νὰ μετατρέψουν τὴν ζυπασιὰ σὲ ὕφος καὶ τὴν ρηχάδα σὲ βάθος.

Μολαταῦτα, χάρις στὴν βυζαντινὴ θεολογία, σώθηκε ἡ κλασσικὴ παράδοση, τόσο ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς θεωρητικῆς καλλιέργειας ὅσο κι ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς συντηρήσεως καὶ ἀνανεώσεως τῶν χειρογράφων. Χωρὶς τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν φροντίδα τῶν μοναστηριῶν καὶ τῶν μοναχῶν, εἶναι πάρα πολὺ ἀμφίβολο, ἐξαιτίας τῶν ἐκτεταμένων καὶ ἀπανωτῶν καταστροφῶν τῶν μεγάλων πολιτιστικῶν κέντρων, καὶ τῆς Κωνσταντινούπολης τέλος, ὅτι θὰ σωζόταν καὶ αὐτὸ τὸ ποσοτικὰ ἐλάχιστο, οὐσιαστικὰ ὅμως τόσο σημαντικὸ, τμήμα ἀπὸ τὴν ἀρχαία πνευματικὴ παραγωγή.

Κι ὅσο κι ἂν ὁ Χριστιανισμὸς, ὡς ἰδεολογία, εἶναι, λόγῳ τῶν γενετικῶν χαρακτηριστικῶν του ὡς ἐβραϊκῆς αἰρέσεως, καὶ τῆς βαριᾶς στηρίξεώς του στὴν θεολογία τῆς ΠΑ, σοβαρὰ ὑπεύθυνος γιὰ τὸν παραμερισμὸ τῆς «θύραθεν» παιδείας — μοναχὲς τους οἱ λέξεις «θύραθεν», ἢ λ. «ἔθνικὸς» κττ. δείχνουν τὴν ἐπιφύλαξη, τὴν ὑποτίμηση καὶ τὸν φόβο πρὸς ὅ,τι μποροῦσε νὰ «μολύνῃ» τὴν καθαρότητα τοῦ κινήματος — μολαταῦτα τοῦ χρωστᾶμε πολλὰ, γιὰτὶ μετὰ τὴν ἐπικράτησή του δὲν θέλησε ἢ δὲν μπόρεσε νὰ ἐπιβάλλῃ σὰν μοναδικὴ ζυμωτικὴ καὶ μορφωτικὴ του πηγὴ τὴν ἐβραϊκὴ φιλολογικο-μυθολογο-θεολογικὴ παράδοση.

Κι ὅσο κι ἂν μᾶς εἶναι σήμερα ξένα καὶ ἀρκετὰ παράξενα μερικὰ προϊόντα ποῦ δημιουργήθηκαν μέσα στοὺς θρησκευτικὰ ταραγμένους αἰῶνες τῶν διάφορων μεγάλων καὶ μικρῶν αἰρέσεων, εἶναι ὡστόσο εὐχάριστο τὸ ὅτι ἀναλαμβάνεται ἀπὸ ἑλληνικὰ ἐπιστημονικὰ ἰδρύματα καὶ ἀπὸ νέους ἐπιστήμονες ἡ ἐκδοσὴ ἐκδομένων ἢ ἀνέκδοτων θεολογικῶν ἢ ἄλλων κειμένων· γιὰτὶ ἡ προσεκτικὴ μελέτη αὐτῶν τῶν κειμένων δείχνει — καὶ πέρα ἀκόμα ἀπὸ τὴν συνήθως τέλεια κατοχὴ τῆς γλώσσας — τὴν ἀφομοίωση πολλῶν φιλολογικῶν πηγῶν, συνήθως ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη καὶ ἀπὸ τοὺς πατέρες τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἄλλοτε με παραθέματα κι ἄλλοτε με ἀπηχήσεις ἀπὸ φράσεις καὶ νοήματα· πέρα, φυσικὰ, κι ἀπὸ τὴν καθαρὰ θεολογικὴ — ἔστω κι ἂν ὄχι πάντοτε φιλοσοφικὴ — διαλεκτικὴ καὶ λεπτολογία.

Βέβαια ἡ γλώσσα εἶναι ἀττικιστικὴ, συνήθως δύσκολη, καὶ ἀπομακρυσμένη λεξιλογικὰ καὶ συντακτικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀττικὴ παράδοση, εἶναι ὅμως πάντα διδακτικὴ καὶ ἐνδιαφέρουσα. Τὸ κείμενο τοῦ Δαβὶδ τοῦ Διούπατου ποῦ ἐκδίδεται ἐδῶ ἀπὸ τὸν κ. Τσάμη ἔχει αὐτὲς τὶς δυσκολίες, γίνετα ὅμως δυσκο-

λότερο εξαιτίας του ήσυχαστικοῦ περιεχομένου του και τῆς πολεμικῆς πού ἀσκει ὁ συγγραφέας ἐναντίον τῶν προσώπων πού ἀναφέρονται στὸν τίτλο. Ὅλα τὰ σχετικά θεολογικά μετεωρίσματα δὲν εἶναι εὐκόλα γιὰ τοὺς φιλόλογους, δὲν εἶναι ὅμως τόσο εὐκόλα και γιὰ θεολόγους μόνο, τουλάχιστο ἀπὸ φιλολογικὴν ἄποψη. Αὐτὸ γίνεται φανερό και στὴν ἐκδοση αὐτήν, ἡ ὁποία ἐλπίζω μὲν ὅτι θὰ εἶναι ἱκανοποιητικὴ ἀπὸ θεολογικὴ ἄποψη, δὲν εἶναι ὅμως τόσο ἀπὸ φιλολογικὴ. Ὁ κ. Τσάμης εἶναι νέος ἐπιστήμονας πού φαίνεται νὰ ἔχη καλὴ θεολογικὴ κατάρτιση, δὲν διαθέτει ὅμως ἀκόμα τὴν ἀντίστοιχη φιλολογικὴ, και θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ζητήση ἀπὸ κάπου: ἀπὸ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, ἀπὸ ἄλλου, ἀπὸ κάπου. Ἔτσι θὰ ἀποφεύγονταν πολλὲς ἀτέλειες, κι ἡ ἐκδοση θὰ γινόταν καλύτερη· τῶρα: α) ὑπάρχουν πάρα πολλὰ τυπογραφικὰ και ὀρθογραφικὰ λάθη· β) ἡ περιγραφή τῶν χειρογράφων εἶναι συνοπτικὴ, ἡ σχετικὴ τους ἀξία δίνεται σκελετικὰ, και ἡ οἰκογενειακὴ τους κατάσταση (στέμμα) οὐτε θίγεται καθόλου. Ὅταν ὅμως ἔχουμε τὸ χειρόγραφο τῆς μονῆς Διονυσίου (D 194) σχεδὸν σύγχρονο μὲ τὸν συγγραφέα (14. αἰ.), εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δικαιολογήσουμε, τουλάχιστο γιατί θεωροῦμε ὅτι τὸ Παρισινὸ (Par. gr. 1247, 15. αἰ.) «παρέχει ἄριστον κείμενον» (σ. 30) και γιατί παραμερίζουμε πολλὲς λαμπρὲς γραφὲς τοῦ πρώτου (ὅχι ὅτι κάθε παλιότερο χφ εἶναι και καλύτερο, ἀλλὰ ἐδῶ ὑπάρχουν ἰδιαιτεροὶ λόγοι). Θὰ ἐρευνήσουμε ἀκόμα ἀπὸ ποῦ προέρχεται αὐτὴ «ἡ τάσις πρὸς διασάφισιν και ἐπεξεργασίαν ὠρισμένων δυσκόλων χωρίων», και σὲ πόσο ποσοστὸ αὐτὸ «εἶναι ἀποτέλεσμα ἐλλιποῦς κατανοήσεως τοῦ κειμένου και ὡς ἐκ τούτου διαστρέφουν τὸ νόημα» (αὐτ.)· γ) στίς μαρτυρίες (testimonia) θὰ προσθέταμε και ὅσες ἀπηχήσεις ὑπάρχουν ἀπὸ ἀρχαίους συγγραφεῖς.

Οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολουθοῦν σκοπὸν ἔχουν νὰ δικαιολογήσουν αὐτὰ πού ἐκθέτω και νὰ χρησιμεύσουν γιὰ νὰ γίνῃ καλύτερο τὸ κείμενο σὲ μιὰν νέα ἐκδοση.

1. Ἀβλεπτήματα στὴν Εἰσαγωγή (σσ. 15-31): (σ.) 19, (στίχος) 2 θὰ ἠδύνατο, γρ. -ντο· 24, 23 (και στὴν σημείωση τῆς ἴδιας σελ.) τοῦ κωλύσαντος, γρ. -σοντος (σωστὰ στὸ κείμενο σ. 90, 10): στὸ ἴδιο χωρίο ὅμως ὑπάρχει και ἡ μετοχὴ *περιόντες* πού εἶναι ἔτσι τυπωμένη και στὸ κείμενο (βλ. σ. 278)· 26, 26 ἀπώλεσει, γρ. ἀπολ· 27, 8 και μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ Π... ἀπόφασιν, γρ. και τὴν μετὰ τὴν ἀποχ. τοῦ Π. ἀπόφ· 29, 12 νὰ διαπραγματευθῶμεν, γρ. νὰ πραγμ· 30, 5 ἐλλιποῦς, γρ. ἐλλιπ· αὐτ. στ. 31 καταλογράφησιν, γρ. καταλογογρ· στὴν σ. 31, 4 μιὰ συμπλήρωση (ἀπαν)ταχῆ στὸ incipit τοῦ στ. 4 εἶναι πολὺ πιθανὴ καθὼς και ἓνα (ἀ)στράπτοντα, ἡ (κατα)στρ. ψυχαῖς ἴσασι, στὸν στ. 9.

2. Παρατηρήσεις πού ἀφοροῦν τὸ κείμενο

α) Ὀρθογραφικὲς - Τυπογραφικὲς. Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ξεχωρίσω, και σὲ πολλὲς περιπτώσεις δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ὀρισθοῦν, τὰ σύνορα ἀνάμεσα στίς δυὸ κατηγορίες, θὰ εὐχόμεον ὅμως οἱ πολλὲς περιπτώσεις νὰ ἀνῆκαν στὴν κατηγορία τῶν τυπογραφικῶν: 35, 14, τετυχηκῶς, γρ. -κός· 37, 7 ἀπορρηγνῦντα, 44, 8·

50, 2· 85, 5 (καὶ passim) δεικνύοντα, δεικνύοντες, ὑποδεικνύοντες κτλ., γρ. παντοῦ -ύντ- (στὸν app. cr. τῆς σ. 71 ἐπίσης -ύντ- bis)· 38, 11 ἀναπαλέσαι, γρ. -λαῖσαι· 41, 20 ἐπιπαγεῖα, γρ. -γεῖσα· 44, 15 διαθῆναι, γρ. -θεῖναι· 50, 3 παρ., γρ. παρ· 50, 5 εἴπομεν, γρ. εἴπωμεν· 52, 8 ἐκάστη, γρ. -στη· 52, 13 συνεύσει, γρ. συννεύσει· 52, 27 εἶτε ἐνεργείας, γρ. εἶτ' ἐν· 54, 24 οὐμενοῦν, γρ. οὐ μὲν οὖν(;); 59, 5 ὄχι κόμμα πρὶν ἀπὸ τὸ πῶς· 59, 31 οὐθ', γρ. οὐθ'· 60, 16 ῥαστώνην, γρ. ῥαστ· 60, 17 πίστην, γρ. -τιν· 60, 23 ὁ ματαῖα, γρ. ὁ μ· 62, 2 ταῖς ... μαρτυρίας, γρ. ταῖς ... μ-αῖς· 62.32 τὸ ὑφειστός, γρ. τὸ ὑφειστώς· 63, 18 -σιν δόξαν, γρ. σι δ· στήν ἴδια σ. ἡ στιχομετρία εἶναι λαθεμένη: 20, 21, 22, γρ. 20, 25, 30· 65, 16 θεός φησιν, γρ. θεός, φησίν· 65, 26 σῶαν, γρ. σώαν· 69, 12 ἐξηρημένως, γρ. ἐξηρ· 71, 1 διδασκαλίαν, γρ. διδασκαλίαν· 72, 25 ὅτι «οὐς...», γρ. ὅτι, «οὐς...»· 76, 34 παραλαμβάνομεν ἢ δεχόμενοι, γρ. π-μεν, ἢ δεχ· 77, 26 ὡμολογήσε, γρ. ὡμολόγησε· 81, 2, 12 ἀιδιότητος, ἀιδίως, γρ. ἀιδ· 87, 2 ἡμετέρα, γρ. ἡμέτ· 87, 28 αὐθυπόστατον ἦν, γρ. αὐ-ον, ἦν· 89, 29 κἂν, γρ. κἂν (καὶ ἐν, ὄχι καὶ ἄν)· 91, 22 προῦβάλλετο, γρ. προῦβ· 93, 13 οἶ τε, γρ. οἶ τε· 13 μετάμελλον, γρ. μετάμελον· αὐτ. 16 ὄν, γρ. ὄν· 94, 6 ὅ τί ποτε, γρ. ὅ τί ποτέ.

β) Φιλολογικοκριτικά. Ἀπὸ τίς παρατηρήσεις ποῦ ἀκολουθοῦν μερικὲς εἶναι πιθανές, ἄλλες βέβαιες· μερικὲς στηρίζονται καὶ σὲ μαρτυρία τουλάχιστο μέρους τῆς χειρογράφου παράδοσης, ἄλλες ἀποτελοῦν εἰκασίες (conjecturae). Ἡ πιθανότητα ἢ ἡ βεβαιότητά τους δὲν ἐξαρτᾶται πάντα ἀπὸ τὴν μαρτυρία ἢ ὄχι τῶν χειρογράφων:

36, 16 δογματιζόντων: δοξαζόντων D (ionysiou), ποῦ φαίνεται καὶ σὺν lectio difficilior(;): 37, 5 φρικωδῶν: σφικωδῶν, (sic) D, ποῦ φυσικὰ πρέπει νὰ γραφῆ σφηκ-, ποῦ εἶναι ἀναμφισβήτητα lectio difficilior· τὸ σφηκώδης ἐδῶ μπορεῖ νὰ ἔχη διάφορες εἰδικές σημασίες (κεντητικός, ἢ «λειψός», μὲ τὴν «μετρικὴ» ἔννοια τοῦ ἐπιθέτου)· 38, 13-14 φανερώτερον: φανώτερον D, ἐπίσης lect. diff. καὶ πῶς ταιριαστὸ μὲ τὰ συμφραζόμενα («καὶ ὡς ἐχρῆν τῇ ἀληθείᾳ τοσαύτη καὶ οὕτως ἡλίου διαλαμπύση φανώτερον ἐπιβουλεύοντας»)· 40, 9 εἰς κτίσμα: εἰς κτίσμα τε V (aticanus), εἶναι ἐπίσης lect. diff. καὶ δίνει συγχρόνως καλύτερο κείμενο ἀντὶ γιὰ τὴν ἀσύνδετη μετοχικὴ πρότασις· γι' αὐτὸ δὲν χρειάζεται τὸ κόμμα οὔτε πρὶν ἀπὸ τὸ εἰς κτ. οὔτε ὕστερα ἀπὸ τὸ κατασπῶντες· τὸ κείμενο στοὺς στ. 8-10 πρέπει νὰ ἀποκατασταθῆ ἔτσι: «Τὸν αὐτὸν δὴ καὶ οὗτοι τρόπον τὴν θεοποιὸν χάριν ἀθετοῦντες εἰς κτίσμα τε τὸ θεϊότατον ἐκεῖνο φῶς κατασπῶντες ἔπειτα διαδιδράσκουσι...»· ἀμέσως ὕστερα ἀκολουθεῖ μιὰ μισοπαρένθετη πρότασις: «δι' ἧς εἰρηκότες ἔφημεν αἰτίας», ἢ ὁποῖα καὶ χωρὶς ἄλλην βοήθεια θὰ χρειαζόταν διόρθωσι τῶν ἐλληνικῶν τῆς (ἔφημεν εἰρηκότες!), δύσκολα ὁμῶς συγχωρεῖται, ὅταν στὸ ὑπόμνημα ὑπάρχη ἢ γραφῆ ἔφημεν (χωρὶς ἐνδειξὴ χειρογράφου· παράλειψη ἢ codicum consensus);· 41, 1 «(καὶ πολλοὶ) τὰς τοιαύτας εἰσὶν ἐπαγγελίας», δὲν μοῦ φαίνεται πλήρης ἢ πρότασις· στὸ ὑπόμνημα δὲν δηλώνεται τίποτε καὶ φοβοῦμαι ὅτι τὸ εἰσὶν ἀποτελεῖ παρανόημα (ἴσασι;), ποῦ φαίνεται πῶς στηρίζεται καὶ ἀπὸ τὴν συνέχεια: «ἵνα μὴ περιττοὶ τινες δόξωμεν», μακρὰ πρὸς μηδένα τὸν ἀπειθοῦντα διατεινόμενοι(,) ἐπ' αὐτὰ δὴ χρῆσομεν τῷ λόγῳ τὰ πράγματα», ὅπου τὸ κόμμα πρὶν ἀπὸ τὸ μακρὰ εἶναι λάθος καὶ τὸ χρῆσομεν εἶναι ἀνάγκη νὰ διαβαστῆ χωρήσομεν, σύμφωνα ἄλλωστε καὶ μὲ τὴν μαρτυρία τοῦ M (arcianus) sm (χωρήσομεν V)· 41, 10

τὰ ἐπόμενα τὴν θεολογικῶν τῆς ἐκκλησίας κανόνων ἀνατροπὴν ἐπεισάγοντα», νὰ γραφῆ τὰ ἐ. τὴν τῶν θεολογικῶν κτλ.· 44, 25 μετὰ τὸ περιλίπτοντες ἄνω τελεία καὶ ὄχι κόμμα· 46, 16 οὐσίας σημαντικόν: οὐσίας εἶναι σημι. D· ἡ προσθήκη τοῦ εἶναι ἐξομαλύνει τὴν φράση· 47, 3 πρὸς τοὺς αὐτοὺς ἀνομοίους: νὰ γραφῆ ἀνομοίους, ἴσως μάλιστα: Ἀνομοίους, γιατί ἀποτελεῖ ἀντιθετικὸ λογοπαίγνιο στὸν *Εὐνόμιον*, πού ἀκολουθεῖ (στ. 4). Τώρα, ἂν τὸ ἀνομοίους (μὲ οἱ καὶ προφορά ι) μπορούσε νὰ ικανοποιήσῃ τὴν ψυχρὴ εὐφυολογία τοῦ συγγραφέα, εἶναι θέμα πού δὲν μπορεῖ νὰ σταθμισθῆ· προτιμῶ νὰ νομίζω ὅτι ὁ ἴδιος θὰ προτιμοῦσε νὰ γράψῃ Ἀνομοίους, γιὰ νὰ κάμῃ ἀναμφισβήτητο τὸ λογοπαίγνιό του. Μιὰ στήριξη τοῦ ι θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ καὶ ἡ συνέχεια (στ. 3-4) «Γρηγορίου πρὸς τοὺς αὐτοὺς ἀνομοίους καὶ κατὰ τῆς αὐτῆς ἀτοπίας ἀδελφὰ τῶ ἀδελφῶ καὶ φρονούντος καὶ γράφοντος», πού καὶ αὐτὸ δύσκολα θὰ τὸ ἐννοήσουμε μὲ τὴν γραφῆ ἀνομοίους· 47, 21 ὅπερ ἡ τοῦ ἐλέου: ἐλέους D· ἡ γραφῆ τοῦ D εἶναι ἡ σωστή, γιατί ἀντιθέτεται πρὸς τὸ «ἡ τῆς κρίσεως σημασία»· 50, 31-51, 1 ἡ πᾶς τις ἂν βοῆσαι, νὰ γραφῆ: βοήσαι = βοήσειε (τὸ ἀπαρέμφατο δὲν δικαιολογεῖται)· 58, 21 τηροῦμεν αὐθις, νὰ γραφῆ τηροῦμεν δ' αὐθις, γιατί προηγείται στίξη καὶ χρειάζεται συνδεση μὲ τὰ προηγούμενα (δηλ. σύνδεσμος)· 59, 5 δὲν χρειάζεται κόμμα μετὰ τὸ κατανοῆσαι, χρειάζεται ὅμως μετὰ τὸ ἐνθεωρεῖται: «εἰ δὲ τὸν τρόπον ζητεῖς κατανοῆσαι πῶς τῆ θεῖα φύσει ταῦτ' ἐνθεωρεῖται, τῆς ἀπονοίας!» (= τί ἀπ. ! βέβαια, ἂν θεωρήσουμε τὴν πρόταση πού εἰσάγεται μὲ τὸ πῶς ἐπεξήγηση τοῦ τὸν τρόπον, χρειάζεται κόμμα· ἂν ὅμως εἶναι πλάγια ἐρώτηση, ὅπως νομίζω, τότε ὄχι (καὶ στίς δυὸ ὅμως περιπτώσεις χρειάζεται μετὰ τὸ ἐνθεωρεῖται)· 59, 26 ἄττεις (μὲν ὑπὲρ τὰ), πού δὲν ξέρω πῶς τὸ ἐννοεῖ ὁ ἐκδότης: ἐδῶ χρειάζεται ἄττεις (δημηρικὸ ἀίσσω)· ἄττω μὲ δασεία δὲν ὑπάρχει, ἄττομαι στὸν Ἡσύχιο σημαίνει διάζομαι (ἴσως ὑφαντικὸς ὄρος)· 60, 9 τοῦθ' οὕτως ἔχει καὶ τοῖς θεολόγοις δοκεῖ· ἡ φράση ἔτσι δύσκολα μπορεῖ νὰ σταθῆ στὴν ἀρχὴ τῆς περιόδου καὶ γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι χρειάζεται ἀπαρέμφατο ἔχειν (ὑποκ. τοῦ δοκεῖ)· 60, 13-14 εἰς τὰς συναλοιφὰς καὶ διαιρέσεις τὰς ἀντιθέτους ἀσεβείας ἐνέπεσον· μοῦ φαίνεται ἀδικαιολόγητη ἡ αἰτιατικὴ κοντὰ στὸ ἐνέπεσον καὶ ὕστερα ἀπὸ τὰ ἐμπρόθετα εἰς τὰς καὶ (εἰς τὰς), πού ἀποτελοῦν τὴν ἀνάλυση τοῦ δοτικόπτωτου ἀντικειμένου τοῦ ἐμπίπτω σὲ ἐμπρόθετη αἰτιατικὴ· γι' αὐτὸ νομίζω ὅτι παραλείφθηκε ἢ ὅτι χρειάζεται ἓνα καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἀντιθέτους· 61, 10 ταῦτα πάντα ἔσται αὐτῶ καὶ οὐσία· ἡ δικαιολογία τῆς ἐπιρρηματικῆς αὐτῆς δοτικῆς φαίνεται νὰ στηρίζεται στὸ παράλληλο ἐμπρόθετο (ἐπιρρηματικὸ) κατὰ φύσιν, πού προηγείται· ἡ ἄμεση συνέχεια ὅμως: λείπεται λέγειν αὐτῆ τῆ οὐσία συμβεβηκέναι, μὲ κάμνει νὰ ὑποψιάζωμαι ὅτι τὸ πρῶτο οὐσία δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ νοηθῆ σὰν ἐπιρρηματικὴ δοτικὴ (τοῦ τρόπου: κατὰ φύσιν ~ οὐσία) ἀλλὰ σὰν κατηγορούμενο τοῦ ταῦτα πάντα, ὅποτε ἡ ἐπαναφορά τῆς ἴδιας λέξης στὴν φράση: «λείπεται λέγειν αὐτῆ τῆ οὐσία» κλπ. ἔρχεται πολὺ φυσικὴ· 61, 19 καὶ 21 ὑπάρχουν τὰ ρήματα προκομιεῖς καὶ προοίσεις, τὰ ὅποια θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι προ(σ)κομιεῖς, προ(σ)οίσεις, σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴ παλαιογραφικὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὴν πρὸ καὶ πρὸς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ νόημα τοῦ κειμένου, γιὰ τὸ ὅποιο τὸ προ- θὰ ἦταν πιὸ ἐξεζητημένο καὶ κολακευτικὸ γιὰ τὸν ἀντίπαλο (στὸν ὅποιο ἔτσι, πρὶν νὰ ἔχῃ ἀκούσει τὴν ἀντίρρηση, γίνεται ἡ ἄστοχη παραχώρηση ὅτι ἔχει ἤδη ἔτοιμα τὰ ἐπιχειρήματα)· 64, 3 οὐσίαν ἔχει καὶ νόησιν, νὰ γραφῆ οὐσίαν ἔχειν καὶ ν. ἀπὸ τὸ οὐκ ἀναιροῦντα· αὐτ. στ. 35 καὶ 66, 18 οὐδ' ἔτερον,

νά γραφή οὐδέτερον, γιατί ἀναφέρεται ἀμέσως στὰ δυὸ ποὺ ἀκολουθοῦν (στὸ 66, 18 στὰ δυὸ ποὺ προηγοῦνται)· 67, 14 πῶς γὰρ, οὕτω γε ... πτερούμεθα, δὲν μοῦ φαίνονται καλὰ ἑλληνικά· ὁ app. cr. ἔχει ὄπου (DV), κι αὐτὸ νομίζω πῶς μᾶς ὀδηγεῖ σ' ἓνα: πῶς γὰρ οὐ, ὄπου γε..., ποὺ διευκολύνει καὶ τὸ νόημα (στ. 12-13): «κατὰ κενοῦ πίπτει τούτοις τὰ τῶν ἐλέγχων· πῶς γὰρ οὐ, ὄπου γε παρ' αὐτῶν μᾶλλον εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ὑπερουσιότητος πτερούμεθα λόγους, ὑπερουσιῶς εἶναι τὸν θεόν» κλπ. Στὴν ἴδια φράση τό: ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ὑπερουσιότητος μοῦ φαίνεται πολὺ ὑποπτο· ὁ app. cr. δίνει μόνο τῆς ante ἀληθείας om M, ποὺ δὲν μᾶς διαφωτίζει καὶ πολὺ. Ἐδῶ εἶναι φανερό ὅτι τὸ ἀληθείας ἢ τῆς ἀληθείας πρέπει νὰ εἶναι ἐπίθετο ἢ νὰ λειτουργήσῃ σὰν ἐπίθετο· στὴν περίπτωση αὐτὴν θὰ πρέπει νὰ παραλείφθῃ ἓνα τῆς: (ὑπὲρ τῆς <τῆς> ἀληθείας ὑπ.), ἢ γιατί θεωρήθηκε πλεοναστικὸ ἀπὸ τὸν ἀντιγραφέα ἢ γιατί μηχανικὰ τὸ πῆδηξε ὁ ἴδιος, ὅπως συμβαίνει συνήθως. Δὲν ξέρω ὅμως μήπως ἐδῶ θὰ ταίριαζε καλύτερα τὸ ἐπίθετο θείας, (ὑπερουσιότητος) ὅποτε ἢ προσθήκη τοῦ τῆς γίνεται περιττὴ· τὸ νόημα κερδίζει, ἢ δυσκολία ὅμως βρίσκεται στὸ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ θείας σὲ ἀληθείας· 69, 19 ἐξὸν αὐτὸν τοῦτον: app. cr. δὴ add. D, τὸ ὁποῖο ὅμως ἔπρεπε νὰ μπῆ στὸ κείμενο γιὰ τὴν ἔμφαση: ἐξὸν αὐτὸν δὴ τοῦτον τὸν θεολόγον ἐξηγητὴν καὶ τῶν οἰκείων προβαλλομένους ἀπηλλάχθη πραγμάτων». Ἀτυχῶς ὅμως ἔτσι γίνεται φανερό ὅτι πῶς σοβαρὸ πρόβλημα ἀπὸ τὸ δὴ εἶναι τὸ ἀπηλλάχθη, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ διαβασθῇ ἀπηλλάχθαι. 75, 1 ἀπειθήσοι πάντως οὐδεὶς· ἢ εὐκτ. τοῦ μέλλοντα δὲν δικαιολογεῖται, ἀν μάλιστα λάβη κανεὶς ὑπόψη τοῦ τὴν γραφὴ ἀπειθήσοις τοῦ D καὶ τὸ ἀπειθήσαι (= -σειε) τοῦ M· ἐδῶ χρειάζεται εὐκτική ἀορίστου, ποὺ ὑπάρχει στὸν M, καὶ μὲ ἐλαφρὴ ὀρθογραφικὴ ἀπόκλιση καὶ στὸν D· τὸ ἀπειθήσειν τοῦ V δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελῇ κακὴ μεταγραφὴ τοῦ -σειε· ὑποψιάζομαι ὅτι κάτι λείπει στὴν σ. 87, 6-7: «ἢ γὰρ ὁ παρ' ἡμῖν λόγος λόγον ἔχει, παλιν ἕτερον. εἰ δ' οὖν ἀλλ' εὐρεθήσεται» κτλ., χωρὶς ἀπόδοση στὴν διάζευξη ἢ γὰρ· ὁ D ἔχει καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ παρ' ἡμῖν, ποὺ δὲν διευκολύνει τὴν σύνταξη· δὲν εἶμαι σὲ θέση νὰ ἐντοπίσω τὸ σφάλμα, ἔχω ὅμως τὴν ἐντύπωση ὅτι κάτι λείπει ἀπὸ τὸ κείμενο, ἐκτὸς ἀν τὸ εἰ δ' οὖν ἀντιστοιχεῖ στὴν βυζαντινὴ γλῶσσα μὲ τὸ εἰ δὲ μή, ἢ ἀν ὑπάρχῃ παρανόνησις εἰ δ' οὐ(κ)(;) — ὅπωςδήποτε μὲ κόμμα ὕστερα ἀπὸ τὸ οὖν: 91, 32 ἐξορχισάμενοι τὴν εὐσέβειαν: ἐξ ὀρχισάμενοι M· εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβῃ κανεὶς γιατί δὲν θεωρήθηκε μετοχὴ τοῦ ἐξορχέομαι καὶ δὲν γράφθηκε μὲ -η- (ἐξορχίζομαι δὲν ὑπάρχει)· ἐξ ἄλλου τὸ η μοῦ φαίνεται καθαρὸ στὴν φωτογραφία τοῦ φύλλου 173^v τοῦ V (aticanus), ποὺ παραθέτεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου· 90, 9 καὶ τὴν πόλιν περιόντες, νὰ γραφῇ περιμόντες (βλ. σ. 275 ἄρ. 1. ἀβλεπτήματα στὴν εἰσαγωγὴ)· 91, 11-14 ἡ στίξις δὲν μοῦ φαίνεται σωστὴ: δὲν χρειάζεται κόμμα οὔτε μετὰ τὸ φιλαλήθεις οὔτε μετὰ τὸ ἐκρήξωσιν, ἴσως καὶ οὔτε μετὰ τὸ ἀποκρούεται· 92, 11 ἑτέρως ἢ ταῦτα, νομίζω ὅτι πρέπει νὰ γραφῇ ταύτη· τὸ κείμενο στὴν σ. 94, 14 δὲν μοῦ φαίνεται ἱκανοποιητικὸ (μηδενὸς τῶν καλῶν ἀξιοῦν, τὸν γε τὸν τρόπον τοῦτον ἀπαξιοῦντα δι' αὐτῶν...), ὄπου δὲν γίνεται νοητὴ οὔτε ἡ σχέση τῆς μετοχῆς μὲ τὸ ἀπαρέμφοτο οὔτε τὸ ὑποκειμένον τῆς· ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ γράψουμε ἀπαξιοῦντας καὶ νὰ τὸ συντάξουμε μὲ τὸ ἀκόλουθο: ἔπειτα διδάκτους, ἢ νὰ διαβασθῇ ἀπαξιοῦν τά, μολοντί στα χειρόγραφα Διονυσίου καὶ Marcianus ἢ φωτοτυπία τῶν ἀντίστοιχων σελίδων δείχνει καθαρὰ ἀπαξιοῦντα (τὸ φύλλο τοῦ Vaticanus gr. 704, fol. 174 ποὺ παραθέτεται φω-

τοτυπημένο στο τέλος του βιβλίου — οι πίνακες δὲν εἶναι ἀριθμημένοι — φαίνεται ὅτι μπῆκε ἐκεῖ κατὰ λάθος, γιατί ὁ λόγος εἶναι γιὰ πουλιά καὶ τὴν βασιλεία τους, ὅχι ὅμως καὶ με ἀισώπειον μῦθο, ὅσο μπόρεσα νὰ ἐλέγξω).

3. Λόγιες ἀναμνήσεις

Δὲν εἶναι μέσα στοὺς σκοποὺς μιᾶς βιβλιοκρισίας ἡ ἀνεύρεση τῶν φιλολογικῶν πηγῶν κτλ., μόνο ὅμως γιὰ νὰ φανῆ ὅτι ὑπάρχουν καὶ ἀπηχῆσεις καὶ ἀναμνήσεις, οἱ ὁποῖες μπορεῖ νὰ διευκολύνουν καὶ τὴν κατανόηση τοῦ κειμένου, παραθέτουμε τίς ἐπόμενες σημειώσεις:

Στὴν σ. 91 ὑπάρχει ἡ φράση: «ἐπανέστη πάλιν ὁ φερονόμεως μεμνηνὸς Ἄρειος», ἡ ὁποία στηρίζεται στὸν Ὅμηρο καὶ ἰδιαίτερα στὸ Ε τῆς Ἰλιάδας (717, 831 κ.ά., 0 605 κτλ.), καὶ ἀποτελεῖ λογοπαίγνιο Ἄρης ~ Ἄρειος. Στὴν ἴδια σελίδα τὸ ἐξορχησάμενοι τὴν εὐσέβειαν χρησιμοποιεῖται με τὴν σημασία πού ἔχει ἤδη τὸ ρῆμα καὶ στὴν ἀρχαία ἐποχὴ (Δημοσθ. 22, 68) καὶ ἰδιαίτερα στὴν ἑλληνιστικὴ (dance out, i.e. let out, betray, Liddell-Scott-Jones⁹): ἐξορχῆσθαι τὰ ἀπόρρητα, τὰ μυστήρια (Λουκ. Ἀλιεύς 33, π. ὀρχήσεως - 15 «δτι τοὺς ἐξαγορεύοντας τὰ μυστήρια ἐξορχεῖσθαι λέγουσιν οἱ πολλοί», Ἀρριανῶ, Ἐπικτ. Διατρ. 3, 21, 16 ἐξορχῆ (σύ) παρὰ καιρόν, παρὰ τόπον....).

Θὰ ἀναφέρω τέλος καὶ ἓνα γλωσσικὸ νεολογισμὸ πού γλύστρησε μέσα στὸ κείμενο: 64, 22 «εἰς ταῦτὸ καὶ ἐν ὑποκείμενον συνδραμούσας καὶ οἶον εἰδοποιούσας τοῦτο καὶ τελειούσας», ὅπου τὸ συνδραμούσας εἶναι μετοχὴ ἐνεστώτα τοῦ *συνδράμω (συντρέχω), πού πάει νὰ νομιμοποιηθῆ ἢ ἴσως νομιμοποιήθηκε κιόλας στὶς ἡμέρες μας.

Ἡ ἔκδοση κλείνει με πίνακες: χωρίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, χρονολογιῶν τῆς ἡσυχαστικῆς ἐριδας, με δύο εὐρετήρια καὶ φωτοτυπίες 2 ἢ 3 σελίδων ἀπὸ κάθε χειρόγραφο.

Ἄυποῦμαι γιατί ἡ βιβλιοκρισία αὐτὴ ὑποχρεώθηκε νὰ πῆ περισσότερα ἐπὶ ὅσα θὰ ἤθελε. Ἐλπίζω ὅμως ὅτι καὶ ὁ ἐκδότης θὰ ἐπωφεληθῆ ἀπὸ τὴν ἐκθεση πλὴ προηγεῖται καὶ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν θὰ ἀντιμετωπίσῃ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ παραστέκεται στοὺς φιλότιμους νέους πού ἀναλαμβάνουν ἀναγκαῖα: ἀλλὰ δύσκολος, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε δυσκολότατες εὐθύνες. Γιατί δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ κ. Τσάμης προσπάθησε νὰ κάμῃ τὸ καλύτερο, τὸ ἔργο ὅμως ἦταν ἀνώτερο ἀπὸ τὴν τωρινὴ πείρα του καὶ τὸ ἀποτέλεσμα κατώτερο ἀπὸ τὴν δικαιολογημένη φιλοδοξία του. Αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι πρέπει νὰ παρατήσῃ τὴν προσπάθειά του.

Θεσσαλονίκη 1975

Α. Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Διόρθωση

Με τὴν εὐκαιρία ἄς σημειωθῆ ὅτι, ἀπὸ παραδρομὴ, στὴν βιβλιοκρισία τοῦ βιβλίου τοῦ Stam. Caratzas, *Les Tzacones* (βλ. Ἑλληνικά 30, 1977-78, 484-499), ὡς τόπος ἐκδόσεως ἠράφηκε Boston - New York ἀντὶ τοῦ σωστοῦ Berlin - New York.